Encycl. O.
79
79.

48.

NÉMETH LÁSZLÓ

BERZSENYI

KULTURA
ÉS
TUDOMÁNY

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

BERZSENYI

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

Enyel. O. 79/
79.

BERZSENYI

ÍRTA

NÉMETH LÁSZLÓ

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

109090

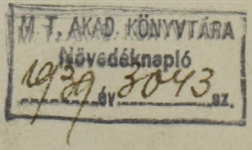

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I. Sopron ellenében.

Aki Kazinczy vonzó élettörténetének, a «Pályám emlékezeté»-nek nekivág, meglepetten hallja, milyen vastag ómagyar környezetben töltötte a mi nagy finnyásunk első gyerekkorát. Kálló, Várad és Károly szögében állt a sömjéni kúria, melybe a leányait sorra kiröpítő Bossányi-nagyapa legalább egy fi-unokát követelt vissza. Az idegen ajkú ember még a hegynél is ismeretlenebb dolog volt ebben a lapos Biharzugban. A kis Kazinczy nyolcéves koráig egyebet sem hallott magyar szónál. Az öreg Bossányi, a híres Baranyai vicispán legkedvesebb barátja, nádas, vályogos házban székelő pátriárka, aki ménesét, gulyáját örömére tartja, az ítélete alá küldött parasztokat nagy villámlás, mennydörgés közt, inkább félelmetesen, mint rettenetesen, bottal büntetgeti, s ha megbosszantják, otthagyja Nyitrában tekintélyes örökségét. Kazinczy legjobb színeivel festi ki a nyusztsinkóban, vasszín mentében járó öregurat, aki a lajblit éppúgy kártékony módinak nézte, mint más öregek egy nemzedékkel később a pantalont. Elidőz órjás nyakkendő jénél, melybe remegő cselédeknek kellett őt belegöngyölni, visszaemlékezik körmevonására, melylyel az íródeáknak a levélen a címzés s a kelet helyét megjelölte. Bátyámuramos, hugomasszo-

nyos (s nem kiasasszonyos) magyar globus volt ez ; az erlangi német s lipsiai diákújság az ámbituson ülő férfivilág titka maradt, míg a nagyanya csak «olvasni tudott, nem írni is». A kis Kazinczyból még a társadalmi emelkedés iránt fogékonyabb apa is generálist csinálna elébb s csak az új könyvbarát korszellem hatására békél meg vele, hogy a kis ember, aki a könyvet a súlyosabb hadi maskaránál jobban kedveli, híres könyvcsináló legyen. Ez a magával elégedett magyar világ övezi később Sárospatokon is, ahol a Késmárkot német szóért megjárt diák az első s soká az egyetlen, aki a tokosok nyelvét beszéli. Érdekes követni, hogy húzza ki őt idővel az akkor még elmaradt iskolának holland és helvét tudóslomokkal tömött könyvei közül egy példány göttingai almanach (s a kényesebb apai vér) elébb Gessner, majd a német irodalom érzékenyebb másod-, sőt elsőrendű nagyságai felé. Az ember, amikor íróvá lesz, szeret egy más világba lépni, mint amilyenben addig élt s az ifjú Kazinczy, Bihart és Patakot maga mögé tolva, a Magyarországon előkelő baráti körökben mutatkozó jozefinizmus fénye felé röpül. Így kerül a század nagy szabadkőműveseivel, Pászthoryval, van Swiethennel, Báróczyval, Törökkel ismeretségbe, barátságba. Eleven, apró személyében ő a tizennyolcadik század választékos társasérzékét kapcsolja össze az idill-írók ízléses érzelmességével.

Ha a tizenhét évvel fiatalabb Berzsenyi ifjúkorát kutatjuk, épp az ellenkező tünemény lep meg. Az a világ, amelybe Berzsenyi beleszületett, sokkal közelebb állt, mint hinnők, a Kazinczytól áhítotthoz. Az akkori Magyarországnak egy népcsoportja sem volt olyan szoros szomszédja az

emelkedőben levő német kultúrának, mint a nyugatdunántúli luteránusság. Fővárosa Sopron, Bécsnek tőszomszédja, s a felekezeti kapcsolatok jóvoltából a német szellem két székvárosának, Jénának és Göttingának tanítványa. Hányan tekinthetnek vissza ma közülünk, középosztályban született magyar írók közül olyan tanuló multra, mint Kis János, a szentandrási Festeticsek jobbágyának a fia, idővel soproni püspök? Miután Magyarország luteránus nagyjait végig «albizál»-ta, Göttingában húsz társával örvend a magyar deákok becsületének, s az «ifjabb szeszű» Jénában Schiller fejedelem lábainál ül. Ez a fiú, aki csak hat évvel volt Berzsenyinél idősebb, s mintgrammatikus a Sopron alatti nyelvhatáron elszorult szívvel búcsúzott a magyar szótól, az önművelődésre serkentő környezetben csakhamar franciául, angolul olvas, — s öregkorára maga is németül prédikál. Eschenburg nevezetes «Beispielsammlung»-ja a német költészet szemelvényeivel épp úgy kéznél van ebben a Sopronban, mint a nógató német példa, mely Kist s társait egy önmívelő társaság felállítására készti. Kazinczy méltán irígyelte később a luteránusokat : a könyvnek, s általában a tudós érdeklődésnek nagy polgári becsülete volt köztük. Kis s Berzsenyi közös tanárának Vietorisznak szép gyüjteménye (sok hungarikával) az új Nemzeti Múzeum fontos törzsanyaga lett ; a Kis-féle gyermek-ifjúnak pedig elég volt egy apró könyvet összeeszkábálni, hogy az Bécsben kiszedett, s szépen honorált szerzővé tegye. Vas, Győr, Zala, Veszprém megyék luteránus községeit ez a Sopron látta el Németországot járt lelkészekkel, a Kazinczytól irígyelt kapcsolat pedig még a siratókba is bekerült. «Göttinga,

ó dicső tudomány kormánya, melytől elválását szívem most is bánja», zengette Ráth György a híres nemesdömölki pap, Perlaky fölött.

De nemcsak a pap-féle ember fohászkodhatott innen teljes polgárjogon a művelt tizennyolcadik századhoz: «Idvez légy, nagy század, emeld fel fejedet» — a négy megyét végig paposkodó Kis János a vidéki nemesség körében is talál mindenütt művelt urakat, akik nemcsak szép nyájas elméjét tudják a társalgásban lekötni, de sokszor, mint nagy könyvtárak urai, vagy érdekes figurák, még ennek a világjárt elmének is új tápot adnak. Az életére visszapillantó aggastyán, akiben kortársai a wakefieldi lelkész vérmérsékét ismerték fel, a negyvenes években írt emlékiratában egymásután vonultatja fel a régi, kiművelt főket. A nagy hitbizományok szabad gyepűiben élő luteránus középnemességet, s a vele rokon pápista családokat, amilyenek a Kisfaludyak, ha nem is mohó könyvfogyasztóvá, de elmélkedő, művelt formák közt élő réteggé nevelte a sok köztük forgó pap, beléjük házasodott német polgár, közébük telepedett idegen úr és katona. A magafajta falusi pipásnemeseket gúnyoló táblabírótól gróf Porciáig, aki Napoleon császárságát megjövendölte, vagy Kis Görbőnek, «ad res agendas natus», de szabadszájúsága miatt a szolgabíróságból kitett uráig egész sora az Európától érintett elméknek. Az arisztokraták (luteránusok és pápisták) közt is igen sok jóravaló akad. Báró Prónay Sándor a kővágóörsi lelkészt felügyelve verset talál a hálójául rendelt dolgozóban s azt másnap mint álmában tanultat mondja fel papjának; a keszthelyi Festetics, noha intézője ruhás kosárban hordja tőle a könyvet, mindenikre találó megjegyzést tesz; a

szentandrási gróf, művelt fia kedvéért, az öreg jobbágyot is vendégül látja asztalánál.

A Berzsenyi-család is ehhez a Janus-létű, egyrészt Sopron főváros, s a német polgári sor, másrészt az ezerholdas rendi élet felé néző luteránus középnemességhez tartozott. Az utolsó száz év során az ő vérükbe is elég sok német vér keveredett. Az egymás közt házasodó Barcza, Vidor, Káldy, Ostffy, Mesterházi, Gömbös, Berzsenyi családfákon nem ritka a Stettner, Ungar, Leinvetter-féle név. Különös szokása volt ennek a rétegnek, hogy az úgyis elég szűk nősülési körön belül bizonyos familiák többszörösen is összesodrották a vérségi szálat. Egyes családok helyett három-négy családból álló, egymás vérét cserélő család-fonatokat találni köztük. Ilyen állandó, s többszörös vérségi kapcsolatban állt a Berzsenyiekkel a dukai Takács és a Thulmon-család. Dukai Takács Judit, az írónő például nemcsak Berzsenyi feleségének volt unokahúga, hanem magának Berzsenyinek is többszörös vérrokona (legközelebb úgy, hogy mindkettőjük anyja Thulmon leány volt; ezenkívül Berzsenyi anyai nagynénje is Takácsné stb.) E három összefont család közül az egyik, a somogyi Thulmon, német származás s csak a tizenhetedik század második felében szerezte meg a magyar nemességet. Berzsenyit tehát származása is előkészíthette bizonyos fokig, hogy Kazinczy útján otthonosan mozogjon. Méginkább a családi színvonal. A dukai Takács, Berzsenyi, Thulmon dinasztia aránylag magas házi műveltségére vall, hogy nemcsak Judit lett már gyermekként költőnő s zeneszerző, hanem a Thulmonok közül is kipattant később egy írónő: Thulmon Józéfa. Hetyén megnéztem a

cselédházzá süllyedt Berzsenyi-kúriát ; egyetlen megőrzött szobájában a többszörös bolthajtás s a mennyezet dísze tanult pallérra s igényesebb gazdára vall.

S lám, ebbe a környezetbe letéve s ilyen vérségbe ágyazva, Berzsenyi mégis épp ellentett irányban áramlik sorsával s minden hajlamával, mint azt egy környezet és vérasztrológus kiszámíthatta volna. Hogy a környezet erősen hat az íróra, bizonyos. Csakhogy többnyire nem az a környezet, amelyet kap, hanem amelyet választ. Már pedig az írók szívesebben választják azt, amiről álmodozhatnak, mint amibe beleszülettek. Így húzódik Kazinczy Patakról van Swieten és a bécsi Belvedere felé, s így magasztalja Berzsenyi Sopron alatt a rendi Gvadányit.

A baj különben, úgy látszik, örökletes volt ; a visszasüppedés a vidéki gazda tudós komorságába már az apával kezdődött. Egyházasnagyberzsenyi Berzsenyi Lajos diplomájára ügyvéd volt, foglalkozására gazda, világnézetére sztoikus, családi állapotára basa. Valami sok öröme nem telhetett ez életben ; tanulmányai a hetyei csöndbe temetődnek ; özvegysége hosszabb lesz házasságánál ; egymag-ember s fiával mégis összevész ; évekkel a halála előtt már ágyban fekvő s a köszvényt nyögő halott. «Igy érdegélsz halni házi ispotályban» emlegeti őt sógornője temetésén a búcsúztató. Valami kitűnő gazda sem lehetett : fiára az összes előtte élt magyar poéták sem hagytak több gondot és hosszabb programmot, mint ő, az általa elzálogosított földek kiváltásában. Különös az is, amit a fiával művel ; mint gyengét tizennégy éves koráig otthon erősíti, úgyhogy a gyerek (ha igaz!) meglehetős vénen kerül Sop-

ronba grammás diáknak. Berzsenyi nagy idegenkedése a gyermeki agy korai megterhelése ellen, szintén apai örökség. A soká elhúzódott szabad csatangolásokat Dániel, testi gyengeségén kívül, az apai filozófiának köszönhette, mely a szabad nevelési elveket nem tudni hány percentben merítette a klasszikusokból, a magyar nemesi gőgből, vagy a korszellem szárnyán érkező Emile-ből. Berzsenyi első nevelői (ha nem csalódunk) a testvértelenség, a sok szabad idő s egy komor apa voltak. Ezekért lett magános ember, kalózelme s a fátum árnyékát hordozó kedély. Ha a lángész önmagában nem is kóros, szüksége van az elszakadásra, melyben fölös normalizáló befolyások nélkül tenyésztheti ki túlságait. Berzsenyinek először ez a különc apa engedte meg a szakadárságot.

A gyermekkor után, mint tudjuk, a tanulóévek következnek s a Berzsenyivel foglalkozók e ponton valóban kocsira is ültek, hogy Sopronba kövessék a Dani fiát a líceumba beadó apát. Mi mielőtt kocsira ülünk, előbb azt akarjuk látni, hol is van ez a Sopron ; a Fertő mellett, avagy a mondában. Berzsenyi életéről igen keveset tudunk ; apró irodalmi ajtónyitók több életrajzi nyomot hagytak, mint e költőkirály. Ifjúságáról igazán alig maradt fenn több, mint amit ő leveleiben Kazinczynak szűkszavúan kiadott. Döbrentei, aki mint földi és rokon sok mindent összeszedhetett volna, kötetet tevő nyelvész, és pletykász jegyzeteiben alig-alig ejt el használható adatot. A kortársak ritkán érzik a velük élők életmozzanatainak becsét — (ki vezet például naplót a Nyugat íróiról, holott egy jövő irodalomtörténész vért fog izzadni, minden fennmaradt sorért).

Berzsenyi azonkívül el is volt temetve, — életében a falujában, holta után az ország közönyében. Amíg itt volt, roskatag hidakon nagy kerülővel vitt hozzá az út, úgyhogy a kíváncsi Kazinczy is meghalt, anélkül, hogy látta volna. Halála után pedig szemnek valóbb, parádésabb életek kötötték le az emlékgyűjtők figyelmét. A széphalmiakon kívül levelei is jórészt elvesztek! Későn, 1860-ban adott ki Toldy néhány elkallódott darabot. Ha Noszlopy, a Berzsenyivel atyafi újságíró, még a nyolcvanas években is érdekes adatokkal szolgál, s a Berzsenyi-ház padlását felkutató kiadó ma is talál nemcsak Berzsenyi könyvtárából ittmaradt munkákat, de kiadatlan Berzsenyi verset is, mennyi mindent gyűjthetett volna össze a mult század derekán a Berzsenyi-kultusz, amikor a családi papírok még együtt s a Berzsenyi lábánál ülő gyermekek életben voltak. Csakhogy ez a kultusz avval az emlékkel mérhető, amit állított, s így megérthetjük, hogy Berzsenyi életírói, akik az élet szakaiból készen kapták a fejezetcímeket, mohón vetették maguk arra a néhány megjegyzésre, amit ifjúságáról Berzsenyi odadobott.

Már pedig Berzsenyi, mint önmaga életírója, némi kétellyel olvasandó. Egy költő mindig jobb mondateremtő, mint történetíró, s Berzsenyi különösen. Az ő ifjúságát festő helyei 1809. utánról származnak, amikor mint költő, fővonásaiban már kész volt s az életével nem is igen kezdhetett más, minthogy e költő-képhez hozzáköltse. Levelezőtársa, Kazinczy, az új barát, ifjúságáról semmit sem tud, vagy ha valamit kipuhatolt mégis, az nem dicsőséges. Berzsenyi a semmit és ezt a lappangó valamit népesíti be s okolja meg abban

a szétszórt, s elég szűkszavú költeményében, melyet Berzsenyi-mondának lehetne nevezni. Hogy ez a monda valóban monda s tényeket oldott fel oly mesékben, melyekkel a költő a maga géniuszát magyarázza, apróságokból is meglátható. Én május 6-án leszek 29 esztendős, — írja Kazinczynak, első ismerkedő leveleik egyikében. A levél 1809. januárjában kelt s Toldy Ferenc, aki jó számoló volt, e levél alapján Berzsenyi születési évét, versei kiadásában, «Kézikönyve» adatával szemben, 1780-ra teszi. Az előkerült keresztlevél azonban Döbrenteinek és a «Kézikönyv»-nek adott igazat, Berzsenyi május 6 vagy 7-én, de 1776-ban született. Ez a feltűnő tévedés a hagyatékot rendező Toldy s a költő László fia közt is levélváltás tárgya lett. Berzsenyi László azzal magyarázza apja botlását, hogy a családi iratok nagyatyja haláláig Hetyén maradtak, s csak 1819. táján kerültek apjához Niklára. Fiúi kegyelethez méltó magyarázat, de nehéz elfogadni. Öreg kukoricacsőszök tévedhetnek éveik számításában, de hogy egy soproni diák a tulajdon életkorában négy esztendőt hibázzon, alig hihető. Amikor Berzsenyi 1794-ben katonának jelentkezett, tizennégy s nem tizennyolc évesnek hitte magát? Valószínűbb, hogy a bemutatkozásnál Berzsenyi megfiatalodott. Költők és szépasszonyok ellenkező okból ifjítják maguk. A nők sokallják a multjukat, a költők keveslik. Kazinczy első levelében egyre ifjúzza Berzsenyit s a nagy fényű ifjú nem mer koravén embernek mutatkozni, ami valóban volt, hozzáifjodik inkább a benyomáshoz, melyet Kazinczy a verseiből nyert. Megvilágosító az az idézet, mellyel Toldy az 1780-as dátumot tovább igazolja: «Ez az én legszebb ódám» — írja Ka-

zinczynak Berzsenyi az Eszterházyról irott ódára — «Tekintsd meg azt, s látni fogod, hogy én már gyermekkoromban méltó voltam a Te szeretetedre». Az óda — fűzi hozzá Toldy — 1797-ben költ, midőn Berzsenyi ezek szerint 17 éves; ha 1776-ban születik, a 21 éves ifjúra a «gyermek» nehezen illeszthető. Mint látni fogjuk, az óda alkalmasint 1797-ben sem költ, hanem 1800, s ami még valószínűbb, 1802 után, amikor Berzsenyi 24, vagy éppen 26 éves volt és semmiképp sem gyermek. Csakhogy ez a «gyermekség» Berzsenyinél nem naptári, hanem mithoszi fogalom — a tulajdon szívétől napvilágosított poéta kezdeti romlatlanságát jelenti; a tanulásra nem szoruló, eredendő poétaságot, mely mint a múzsák forrása, a kútfőnél legtisztább s utóbb csak szennyeződhet. Berzsenyi ilyen forrásköltőnek érzi magát s ezt akarja életrajzzá költeni a Felkölt nemességhez előredátumozásában s a tanuló évekre helyezett Gessner és Horac hatásban. Ezért legszebb a különben közepes Eszterházy óda s ezért dícséri évek mulva is a fordító Majláth választását, hogy gyermeki darabjaihoz húzódik. Részben ezért kell a mithoszban is később születnie, mint a valóságban.

Egy másik pont, ahol a monda-teremtő Berzsenyit könnyű tettenérni: olvasottsága. Berzsenyi a Kazinczy-levelekben igen gyakran hivatkozik tanulatlanságára. Még 1820-ban is azzal menti Kölcsey ellen írt antirecenzióját, hogy ő a Rajnis Kalauzán kívül sem aesthetikát, sem poétikát nem olvasott. «Ilyen voltam én mindig; azt hittem, nekem nem szükséges tanulnom, s nem is tanultam». Ismét egy hely, melyet a Berzsenyi-kutatóknak kár volt szószerint venni. Az igazat,

akarata ellenére, a gúnyolódó Kölcsey találta el, aki Berzsenyi vallásának mondta, hogy neki nincs szüksége tanulásra. Berzsenyi vallása ugyanis ez volt, gyakorlata azonban más. Kis János nemesdömölki emlékeiből tudjuk, hogy a fiatal gazda az ajánlott könyveket vonakodás nélkül megvette, s e könyvek közt nemcsak Horatius jegyzetes kiadása volt ott, de Home-nek a Kritikáról írt munkája is. Amikor 1810-ben Pesten jár, szolgája egy nyalább frissen vásárolt könyvet hurcol utána; másnap Szemere társaságában vásárolja meg Schaller esztétikáját. Levelei, ha nem is fitogtatják műveltségét, könyveken ért elmét mutatnak. Hogy olyan műveket, mint Plutarch, Plato, később Jean Paul, németül olvasott s megértett, nem csekély olvasói gyakorlatra vall. Az olvasottság mértéke nem a könyvek száma, mert akkor igen sok varróleány olvasottabb lehet a tudósnál, hanem a magasság, amelyben az olvasó szédülés nélkül követi íróját. Berzsenyi lassú olvasó kortyai s hosszú tünődései közben könnyen szokott meg olvasmányai magasában, ha azok a csúcsok különben kedvére voltak. Egyszer-egyszer valóságos filológust leplez le tanulatlanságában. «Mi az a Knabenliebe — kérdi Kazinczyt még barátságuk elején — Plato valami isteni lelkesedésnek s tökéletesedésnek nevezi; Plutarch politikus intézetnek látja, — Montagne a szokásnak tulajdonítja . . . Montesquieu az asszonyi nem elzáratásából s a klímából származtatja . . . Honnét vagyon tehát minálunk? Kéziratain sem látjuk nyomát a gazda-nehézkességnek. Férfias, kiforrt, gondos írás, ő s Kölcsey írtak a legszebben korukban, ortográfiája is csak annyira rossz, amennyire Verseghyé Kazinczynak vagy megfordítva. Ta-

nulatlanságát inkább ő maga bizonyítja, mint írásai. Valóban vallása volt, hogy ő önmagától s az ihletétől tanuló poéta, akinek iskolai műveltségre, tudós bolondságokra nincs szüksége. Első azok közöl, akik rejtették a műveltségük, mint szépasszony a pirosítót. Viszonyát a könyvekhez az a barbárság jelképezi, melyet a megdöbbent Kis János fedez fel: miután egy-egy könyvet elolvasott, saját kezével szétszaggatta. Bibliofiliának különös, de szertartásnak jó. Amit a könyvekből használni tud, felszívja, magáévá lényegíti, az olvasmány nyomát pedig eltünteti. A Berzsenyi-mondához nem kellettek könyvek.

S ha az ember néhány apróságon egyszer gyanút fogott, Berzsenyinek csaknem minden ifjúkort-festő emlékén megtalálja a mondai fényt. A költőnek, mint az istenektől átjárt lénynek, szépnek és erősnek kell lennie. Az a Berzsenyi, akivel Kazinczy barátai Pesten találkoznak nem ilyen, hanem, mint azt egy írói irígységgel meg nem gyanúsítható német polgár is vallja: kicsiny és kövér. A levelező Berzsenyi elébb a kövérséget tolja a bélelt dolmányra, aztán egész kora öregségét nagylángú ifjúságára. Alighanem ebből az indítékból támadt a Berzsenyi-évben számtalanszor idézett hely: «Én egykorúim közt legelső magyar táncos voltam, lovat, embert, asztalt átugrani nékem játék volt. Sopronyban magam tizenkét németet megvertem és azokat a város tavába hánytam és az én első szeretőm az én karjaim között elalélt». Tizenkét németet a vár tavába hányi? Egy magyar megteszi, csak nem egyszerre. S mit szólunk a másik fallikus képhez, mely Berzsenyinek több hívet volt a centennáriumban szerzendő mint költeményei. Hogy egy

nő, kivált ha nem szűz — ami az ember első szeretőjéről mégis csak feltehető — egyáltalán elájulhat-e, külön orvosi megbeszélés tárgya lehetne. Gyanús az is, hogy az ember épp az első szeretőjével szemben legyen ilyen félelmes legény. A képnek azonban nagy mithologikus ereje van: egy félisteni lényt, talán magát a Dörgőt látjuk benne, halandó leányölbe leszállni; — s az ilyen lény valóban első ömlésében lehet a legájítóbb. Ugyanilyen mithoszi ereje van annak is, amikor az apai házat Munkács várának nevezi s a zúgolódó Kazinczyt a maga ifjúságával vigasztalja: «Harc s dühösség volt életemnek legszebb ideje, tajtékos ajakkal csókoltam azt, kiért szívem reszkete, tőrös kézzel ölelém barátomat, vérrel legyítve ittam örömimnek poharát, mint egy részeg pandur a pálinkát az ütközetnek veszélyén!» Csakhogy ezek az idézetek már a mondaalakulás későbbi szakát mutatják, amikor az istenek boldog gyermekéből az embergyűlölet egy zsarnokság alá s gonoszság közé rekesztett titánt csinált.

Hogy egy kivételes élet homálybaveszők részeit helyes-e ilyesformán magunkhoz mondásítani, arról gondolkozzék kiki vérmérséklete szerint. Az én természettudományosabb hajlamom azt vallja, hogy életünk legpőrébb igazságában a legjelképesebb. Mesének, regének azonban az ilyesforma biografiát éppoly kevéssé nevezném, mint Herodotosnak a mondába visszatekintő, tényeket összevonó s átköltő történetírását. Nemcsak azért, mert minden túlzó állítása s képe egy-egy igaz életténytest: Berzsenyi csakugyan a költészetnek túlról eredő forrása volt, melynek élet s műveltség legfeljebb foglalatja s medre lehet; fiatalkori költői áradásában csakugyan méltó már

érett korára ; csakugyan nem a könyvek teremtménye, hanem az érzéseké s eszmélkedésé ; csakugyan a magasban volt a legotthonosabb ; Döbrentei szerint csakugyan nagy táncos, lovas, tornász, s mint versei mutatják, hatalmas szerelmes is, — apjával csakugyan összetűzött s sógoraival csakugyan sokat horzsolódott. E sok «csakugyan»-nál fontosabbá, s igazabbá teszi a Berzsenyi-mondát, hogy Berzsenyi ifjúságának ez a monda a legsajátosabb gyümölcse. Azt a költőképet, melybe az ifjú Berzsenyi magát beleteremtette, az ő magyar elődei és kortársai nem ismerték. Bessenyei, a magyar néző, a tájékozódás bölcse volt, aki a magyar költészetből propedeutikát csinált. Kazinczy másolást követelt, Csokonai szorgalmasan és nyilvánosan tanult. Berzsenyi volt az első, aki attól a belső pillantástól akarta venni mindenét, amelyet «ha ő kezdetben el nem talál, tanulással később aligha pótolhatott volna». Egy költőre semmi sem jellemzőbb és sorszabóbb, mint felfogása a költőről. S ha Berzsenyi költői önarcképén egyben-másban ott is van olvasmányai visszfénye, magát a képet oly szenvedéllyel vállalta, valósította, nemesítette, védte, amilyennel az ember csak összlénye eredőjébe eső dolgokat tud. Az ő isten-tolmács költője, aki a magasabb értést s a méltó nyelvet szervezetében kapta ajándékul, ifjúsága leglényéből párál fel mint esszencia és ideál, azaz kétszeres való.

Ha már most azt keressük, mi lehetett a kipattantója s nem szülője a költő képnek az aktával ellenőrizhető tények közül : a kevés adat közt van néhány használható. A műgyüjtő Vietorisz Jonathán, aki a soproni líceumban az ötödiknek megfelelő rhetori osztályt tanította, lajstro-

mot vezetett tanítványairól. Ebben szerepelt az 1794—95. évben Berzsenyi Dániel, aki az iskolát ugyanabban az esztendőben, mint jövendő gazda, vagy patvarista hagyta el. A név mellett ez a megjegyzés áll: «mores non probavit», erkölcsét nem kedveltette. Kis Jánostól tudjuk, hogy a hivatalos mellett Sopronban is volt a tanulóknak magániskolájuk, melyben őt mint kisdiákot az almalopásban dresszirozta a gondviselőjéül kijelölt öregebb fiú. A tanári megjegyzés azt mutatja, hogy a hetyei nemesfiú ezen a különakadémián, melyen a tánctól a szerelemig annyiféle tantárgy volt tanulható, nagyobb előhaladást tett, mint az előregedett Vietorisz mellett. E bejegyzés annál súlyosabb, mert sokkal jobban vág, mint Horác és Gessner, vagy a soproni önképző kört emlegető vallomások és találgatások.

Berzsenyit arról az útról, melyen Kis János Szent Andrásról Schiller lábaihoz jutott, szilajsága már Sopronból visszadobta. Hogy viselte Berzsenyi akkor a kicsapatásnak megfelelő eltanácsolást, — nem tudjuk. Ébredő önérzete s tehetsége azonban már akkor munkába vette s egész életén át alakította a szégyenletes esetet, míg csak két összeegyeztethetetlen világ jelképes összecsapásává nem növekedett az. Az iskola késő akadémikus koráig ott áll vele szemben bezárt kapujával. Érzései változnak. Mint frissen feltűnt költő büszkén pillant rá: győztem nélküled is. Bölcselkedőre fordult kedvében sajnálja, amit elmulasztott benne, s negyvenéves korában azt írja a Jénában tanuló Horváth Jánosnak, hogyha családja nem kötné, kimenne utána. Kölcsey bírálata megint megbokrosítja s csupa láng a tudós bolondságok ellen, hogy aztán suttyomban s a

kortársak nevetségére végül mégis csak citáló, esztétizáló, filozofáló tudóst neveljen magából hideg öregségében. Egyfelől újabb s újabb érve ket talál ki maga mellett s az iskolai tanultság ellen, másfelől újból s újból odahúzódik az iskola ablaka alá, pótolni a terjedelmében nem ismert hiányzót. Az első fellobbanástól (a magyar úr nem lehet könyvjobbágy) a Platont olvasó öreg ember költőideáljáig ez az önigazolás s ez a sutytyompótlás az ő legfőbb sarkalója, talentumának vitorlája és szele. A jénai út Sopronnál elzáródott, de Berzsenyi azért eljutott Jénába, Jéna fölé, a maga útján, egyenesen.

Hogy az apai ház nem sok örömet tartogatott a visszatért diáknak, elgondolhatjuk. Az anya meghalt, testvér nincs ; két magányos férfi kerülgeti benn egymást : egy rideg, bölcseségébe belékeseredő özvegyember s egy függetlenségre vágyó, bukott diák, aki mint gyermek szabadsághoz szokott, s mint diák szenvedélyekkel oltotta be szabadságát. Összetűzéseiket a latin prózaírók és latin poéták tusájává szépíteni, megint Berzsenyire való mithizáló vonás. Az apa eszerint a maga Senecáját olvastatta volna a fiával, az meg a tiltott költőket forgatta lopva éjszakánként. Valószínűleg nagyobb okuk is volt a nézeteltérésre s a prózaírók e képben inkább az öregkor fegyelme, távlata, szikkadtsága helyett állnak, a lírikusok pedig testnek-léleknek azért a szilaj buzgóságáért, melyet Berzsenyi a poézissel egynek érzett. Amiért Berzsenyi e négy évben a legmohóbban küzdött, aligha a versírás joga volt. A maga gazdája akart lenni, független férfi a szabad nemességben. Sopronban megbukván, a kétarcú polgári-nemesi, luteránus életnek ő végkép

a rendi oldala felé vonzódott, taszítódott. Elszakadván a könyvtől, megérti a vért, elfordulván a várostól, fölfedezi a földet, megsértve a nemzetköziség kapujában, védelmébe veszi a szokásainkba, viseletünkbe írt multat és nemzetiséget. A sérelem és büszkeség s a folytonos függetlenségi harc formálja őt nehéz vadócból fegyelmezett férfivá, aki szinte vad komolysággal s önfeláldozással vállalja sorsául a nagy nemesi haza ráeső hányadát: a gazdaságot és a családot.

A terhes apai felügyelet alól Berzsenyi csak korai házasságával vághatta ki magát. Niklán a messziről jött látogatónak egy töpörödött hölgy, a régi házat lakó Berzsenyi unoka, fáradsága jutalmául egy piros dolmányt s bojtos aranyövet tekerget ki ma az ereklyeőrző újságpapírból: ebben esküdött a híres nagyapa. Ma már csak találgatni lehet, mit rejtett ez a dolmány, mikor Berzsenyi Dániel a nemesdömölki templomban az esketŏ pap elé vezette dukai Takács Zsuzsannát. Döbrentei szerint az a Judit, kit Berzsenyi legtöbb versében s köztük az Első szerelemben is emleget, Perlaky Judit volt, az ő mostoha nővére. Döbrentei apja Bobán volt pap, Hetye mai vasútállomásán, a Berzsenyivel pontosan egyidős templomban, melyben vasárnaponként a hazavetődött ifjúr is megfordulhatott. Valóban ő volt-e az első és legfőbb nő a poligám szívben: titok, de hogy házasságába a huszonhárom éves embert nemcsak a szerelem vitte bele, valószínűnek látszik. Egy gyermekleányt vesz el s ismét a Berzsenyi-Thulmon-Takács dinasztiába nősül vissza. Nem szól-e ez a mellett, hogy a házasság fontosabb volt neki, mint maga az asszony? A dukai Takácsok igen jómódúak voltak (Berzsenyi felesége egy

magtalan nővérétől tizenötezret örökölt készpénzben) s a függetlenségre törekvő rokont ők teszik gazdává, apja ellenében. Berzsenyi Lajos az apai jussban maga ül, a Thulmon-részt Somogyban pedig közvetlen fia házassága előtt zálogosítja el — (kényszerűségből vagy fia ellenében, nem tudjuk). Berzsenyi kirepül Hetyéről s felesége jószágán a kemenesalji Sömjében lesz a maga gazdájává.

A családi bajból bizonyára kijutott Sömjénben is. Noszlopy Antal úgy tudja, hogy Berzsenyi anyósa halála után jött el Sömjénből Somogyba, az anyai jószága. A vasi sógorokra pedig maga Berzsenyi panaszkodik. Egy ilyen családi közbirtokosságban a feleség jogán uralkodni, csurdított öröm éppen nem lehetett. A szoros felügyelet után azonban az atyafias huzavonák is szabadságnak hathattak s okunk van hinni, hogy a rendi helyét kiharcolt Berzsenyi, itt Sömjénben vetette bele magát a másik, magasabbrendű önigazolásba, melyet a volt soproni diáknak a költészet jelentett. Kifele semmi sem árulta el rajta a költőt. Az iskolázott emberek elől a földesúri szerep méltóságába rejtőzik s ebben forralja, betett ajtók mögött, országokra szóló gyönyörű bosszúját. 1800-ban fiatal feleségével Kővágóörsön látjuk, a Bakonykeblen hajtat le oda az asszony szőlleit megnézni; 1806-ban mint násznagy Tolnában ír alá egy moring levelet (a szokástól eltérően magyarul) Bárány János németapáti prédikátor házánál a Bánk bán rostáját író Bárány Boldizsár társaságában. A gyermekei keresztapaságát vállaló Kis János is csendesebb, de az osztálya életét folytató úrnak ismeri, amíg csak 1802-ben, a versíráson többször rajtaért gazda, maga nem viszi el hozzá a Magyarokhoz első szövegét.

A lángész nemcsak adomány, egy kicsit szerencse is. A korhajlam válogat a kínálkozó tehetségek közt s a természettől neki nevelt ember ösztöneitől elsőül hajtva a térre, melyen később nemzedékek keresik táplálékuk, az idő heverő kincseit szedi fel. Ha a mi Berzsenyink szomorú életében nem is lehet szerencséről szólni, tehetségének szerencséje volt, hogy dacos visszaesésével Sopronból Sömjénbe öntudatlanul a nagy idő útját utánozta, a francia forradalom s a tizenkilencedik század reggele között. Nálunk Magyarországon a Martinovics-összeesküvés volt a nagy fordulat, mely a régi jozefinista gárdát szétszórta, demokratákból klerikálisokat, s titkos forradalmárokból nyilt királyhíveket csinált. A szabadgondolkozó Kis János ekkor tér a vallással szemben jámbor belátásra s a szabadkőműves Széchenyi Ferenc Hofbauer szent Kelemen bécsi imádkozó társaságába áll be nemsokára. Csakhogy az ember nem tagadhatja meg olyan könnyen első hajlamát s indulását. Míg a Kazinczyak örökké hontalanok maradnak az ifjúságuktól meg nem szentelt korban s még az alkalmazkodóbb Kis János és Virág Benedek kedélyében is ott marad egy árnyalat törés, Berzsenyi daca lelkesedést és önigazolást merít a talajból, mely másokat tévelyget, csüggeszt és maguktól is elidegenít. A közvetlen út Jénába, rendőrség és háborúk érdemében lassan a tudós diákok előtt is bezárul s a világjavító ész párisi kísérlete fél Európában kelt hasonló érzelmet a tanultság iránt, mint amilyet Berzsenyi érzett Sopron ellen. A léleknek új források után kellett néznie, melyek a forradalomra felelő reakció tilalmai közt is szabadok maradtak, szomjat oltottak, az élet vidám válla-

lására tüzeltek. A luteránus világ rendi alapjai fölé visszafordult Berzsenyi e forrásokat: a nemzetiséget, a nemes-polgári hivatást önmaga fedezte fel s a kortól bátorítva, mint a Ferenc-kor elsőszülöttje költőink közül elsőnek mutata fel verse serlegében.

A költő-kép is, melyet önmagában megvalósítani igyekszik, ennek a század-reggelnek megfelelő. Önművelő időkben, amilyen a tizennyolcadik század volt, a költő, a nemzeti csinosodás mestere: illő nyelvet teremt, öröklött szokásainkat békíti össze új, kényes ízlésünkkel, eszméket és divatot közvetít, s ódát ír Csokonaival a szótárakra. De mi történjék, ha az idő hirtelen megáll, mult és jövő felcserélhető égtájakká válnak s egyetlen érdemes iránynak a magasság látszik? A költőnek ilyenkor olyan fogalmat kell alkotnia magáról, amilyet Berzsenyi. Mivel a világ hóbortjai s mozgalmai mind mulandók s a gondolkozó ész téveteg, belső pillantását azokra a dolgokra fordítja, melyek öröktől vannak, vagy legalább is az emberi természettel egyidősek s együttmúlók — s kivételes lényként (akinek füle még nem feledte el a zenélő szférákat, sem szíve a kollektivitás közös melegét) tolmácsolja a tudottat s tanítja a kitanulhatatlant. Berzsenyi a mi első tizenkilencedik századi költőnk s (bár a századfordulónak ez a magából merítő költőtípusa a romantikában fokról-fokra hetvenkedő «egyéniséggé» válik) a költészet felfogásában sokkal közelebb áll a század jobbjaihoz, egy Petőfihez például, mint a kortárs «kazinczyaner»-ekhez.

A furcsa magyar út, amelyen a korszellem útját Sopron és Sömjén közt, megismételte, — költői sorsát a nagy századváltóktól (a német romanti-

kusokétól például) mégis igen messze téríti. Az a példátlanul heves kísérlet, hogy magát a magasabb emberség s a versben kicsorduló világ forrásházává képezze s szentelje, a romantikus zsenískedésnek fölébe viszi. A költőpapságnak olyan magas (a görögre emlékeztető, vallásos) felfogáséig dobja fel magát, ahova rajta kívül az egész európai költészetben csak Hölderlin jutott. A megpecsételt sorsú közösség, a magyar nemesség azonban (miután maradék melegét átadta neki) szívet és elmét szorító börtönévé lett ; a suba alatt tanulgató, a tudást megvetve sóvárgó autodidakszis pedig költői nyelvét terhelte meg fölösleges és tudákos pompával. Így kapta meg hazájául a magasságot és így nőtte őt körbe kortársai felé a bozót. Oda ért fel, ahol a kor már megszűnik, s korában, nem egész alaptalanul, korától elmaradt, elsüllyedő léleknek látszott.

II. Ember a műhelyben.

Berzsenyi verseit Kazinczy 1808 őszén Bécsből jövet vette át Kis Jánostól. A kalandos sorsú kézirat, (melynek ötéves Odysseája az első kiadásig külön történeti értekezés tárgya lehet, akár egy ókori papyrus hányódása), ekkor még pályája elején volt. Tartalma : hetvenhat vers, Berzsenyi lírai munkásságának jó kétharmada, nyolc-tíz elvonult, termő év eredménye. Berzsenyinek bizonyára eszébe sem jutott, hogy ezeket a verseket időrendi sorba állítsa. Olvasóinak ő képet akart adni (a verseket egy lírai arc vonásaivá illesztve össze), s nem fejlődéstörténetet. A Berzsenyi-kutatók azonban épp erre a fejlődésre kíváncsiak. Irodalmunkban példátlan, hogy egy nagy lírikusnak úgyszólván egész műve, a nyilvánosságtól távol, lebocsátott zsaluk mögött keletkezzék s csak a végeredmény jusson a közönség elé. Egy század történelem és fejlődéstan rászoktatott, hogy az egyénben is korszakokat vagy legalább «növéstervet» keressünk : hisz lassan már ábrázolni sem tudunk az idő segítsége nélkül. A mi hőseink, valamennyien a tizennyolcadik század növendékei, még nem voltak ennyire időben látók. Kazinczy, aki barátairól mindent kifirtat, sosem kérdezőskodik a Berzsenyi versek születéséve iránt. Maga Berzsenyi pedig, épp a

kép-egység érdekében, szinte hamisítja a multját. Illem és büszkeség tiltja, hogy a költő olvasói előtt keletkezzék. Kazinczy szerint az írónak újra s újra kell dolgoznia műveit, amíg valamennyien érettsége színét nem bírják. Berzsenyi egy lépéssel tovább megy: a költőnek, mint a természet forrásainak már első felbuzgásában is méltónak kell lennie önmagához.

Az életrajz tehát hallgat az időrend felől, de maga a stílus sem sokkal nyilatkozóbb. Éretlennek látszó versekben egy-egy megdöbbentő sor Berzsenyi legjobb pillanataira vall; egymástól messze helyezett verseket pedig ugyanaz a fordulat, sőt szószerint áttépett kifejezés ránt váratlanul egymás mellé. A fiatal Berzsenyi nem verseket írt, hanem mindig egész líráját írta. A gyermekkori vers, ha az egész líra szempontjából megtartható volt, nem maradt le útjelzőnek, hanem tovább gomolygott a költő előtt a zengő lavinában. Az élet növekedésében jobban-gyengébben mind részesült, s amikor az *Ulmai ütközet Horac*, *A közelítő tél*, *A magyarokhoz* már rég Berzsenyi kezében vannak, ő igekötőket cserél az *Öröm* című igénytelen vers egyik sorában. Berzsenyi felfogása szerint a rohanó élet állapotai visszahozhatatlanok. Amit az ének a maga idején elfog belőlük, egy más állapot éneke meg nem festheti; a harsogó ömlés nem pótolhatja a gyengéd enyelgést, mindeniknek megvan a helye és hangja. A mesterségnek tehát ápolnia, gondoznia kell az egyszer megfogottat, (amíg, a maga módján, sas és fülemüle egyaránt megérdemli az eget) hisz föladnia a másikkal nem helyettesíthetőt, a költői teremtés kirablása lenne. Ezért kerültek Berzsenyi gyüjteményébe, a kivételesek mellé a

kritika által gyengébbnek érzett művek s ezért kell a jó fülű fejlődéskutatónak mindúntalan megzavarodnia, ha csinált zsinórján egy-egy költeményt végérvényesen el akar helyezni.

De akármily reménytelen filológiai feladat is ez az időrend-kutatás (a dolog természete szerint az angyalok által asztalunkra lopott «igazi» időrend sem volna meggyőző), a zárt műhely-zsaluk a nem-filológust is elcsábítják. Jártam Sömjénben, ahol Berzsenyi e vitás verseken munkált. A kétszobás ház, a Kemenes oldalán, ma egy gazdálkodó pajtája ; falainak az alapja itt-ott szemmel láthatón túlért a pajtafalon, de az egész épület legnagyobb fényében sem lehetett különb egy közepes mai paraszthéznál. A háztól öt-hat perc Berzsenyi Dániel szőlője : csaknem a Kemenes tetején már, mely alig több egy mezőföldi szőlőhegynél. Jobbra-balra néhány száz lelket számláló községek, egy-egy toronnyi falu-egyéniség körül összemosódó gyümölcsösök. Nemesdömölköt nézik, a Kemenes-alji mezővárost, ahova a rossz dűlőúton a Káldiak, Takácsok közt, Berzsenyi is bekocsizott, Kis János vasárnapi hitszónoklatára. A város mögött a föld lapos tengerén az azóta félig lehordott Ság lebeg, világos kékesszürke színeivel, a mögött messze egy még világosabb kristály : a Somló, leghátul a Bakony sötétebb vonala. Nyári délutánokon a föld is az égnek segít itt fényes szürke színeivel. Az «éter», amelyben a költő ódái «héjáztak», itt nem szólam, hanem fölöttünk és alattunk remegő elem. Mi van a mi költészetünkben vonzóbb, mint ez a családjából kiszakadt ifjú gazda, aki közel tíz éven át a kristály hegyekkel és sok-sok éterrel szemben tanútlanul tanult az ihletnek engedni s

lelke láváján a növények szelídségével uralkodni. Mi foglalkoztatta, mi indította meg? Ami kukoricatörés és tavaszi szántás közt, a spórolt gyertya fénykörébe betört, hogy ért verssé a gyermeknek tilos, belső szobában? Ha fiatalkori verseinek nincs is biztos időrendjük, van felismerhető belső tagozatuk s az időrend vizsgálgatása közben az ember erre jön rá. Tizedszer-huszadszor olvasva rokonvers a rokonvers mellé áll, s az egymáskörül álló csoportok közükkel s létükkel az időből és az életből is kiadnak valamit, ami műben és életrajzban jórészt elveszett.

A Berzsenyi-időrendben mindaddig csak tévedni lehet, amíg az ember néhány előítélettel le nem számol. A görög lírai mérték irodalmunkban Berzsenyit nem élte túl. Ha egyszer-egyszer enyelegnek vagy játszadoznak is később vele, komolyan nem «művelik». A rím ezzel szemben egy egész század költőinek volt létkérdés. A rímes verset igen nagy lírikusok sora hajlította, delejezte a maga természetéhez. Rímes századok után a szabad vers sok tekintetben a csömör gyermeke volt már s nem véletlen, hogy akik irodalmunkban először használták, Berzsenyinek talán legnagyobb bámulói. Berzsenyi ódáit olvasva a száz év rímes jambusába beleundorodott költőt ugyanaz a frisebb, szabadabb lebegés lelkesítette fel, amelyet ő szabad versében kívánt elérni. E szabad verssel iskolázott ízlés hosszú népszerűtlenség után a még elhasználatlan, időben vagy idő előtt elhagyott mértéket élvezi, amely nem áporodhatott bele tulajdon tökéletességébe. Berzsenyi kezdetleges tiszta rímei ezzel szemben gyermekcipők, melyekben egy azóta felnőtt, sőt megvénült költészet tipegett hajdanán. Az irodalomtörténeti

fejlődés így teljesen meghamisítja bennünk a költő egyéni fejlődését. Lehetetlennek tartjuk, hogy oly tökéletes és oly kezdetleges versek egymás szomszédságában egyidőben keletkezhettek s ezzel időkülönbséggé alakítjuk át a távlatit. Annak a legújabb időkig (Gálos Rezső tanulmányáig) elfogadott nézetnek, hogy Berzsenyi rímes versei megelőzték a görögöket, ez a magyarázata.

Hogy az olvasó ettől az előítélettől szabadulhasson, képzeljen el egy pillanatra egy fonákra fordult tizenkilencedik századot. A huszas években felnövő magyar költőnemzedék, Vörösmarty kortársa, rájön, hogy a magyar nyelv a görög versben csodálatos hajlékonyságú hangszerszámot kapott, mely más európai lírikusok számára hozzáférhetetlen árnyalatoknak helyezte birtokába. A helyett, hogy a rímmel másodszor is az európai költészethez fűzné magát, a maga lábára áll, s ezt a hangszert igyekszik természetéhez alkalmazni. Kikeresi a magyar nyelvhez legillőbb görög mértékeket, belelopja nyelvünk tagoló hajlamát, a tragédiák kórusaitól tanulva, új formákat képez s kialakítja azt az elmulasztott magyar formát, melynek Füst Milán, Sárközi György, Illyés Gyula szabad versei legalább a nosztalgiáját hordták. Berzsenyi bizonyára akkor is nagy költőnek számítana, de elavult, latint-másoló időmértékével szemben nem lennénk olyan elnézők. Az ilyen versszak, mint «Két nagy királyunk nyert koronás nevet, A régiségben : mindenik a szelíd Múzsák barátja s mindeniknek Múzsa szelíd keze tört borostyánt», akkor aligha tűnne érettebbnek annál, hogy «Ah nékem is van egy titkom Szívembe rejtve! Nem szabad azt kimondanom El van temetve». Sőt egész biztos, hogy akkor a

fejlődésében megállt, Petőfit, Aranyt, Adyt nem látott Berzsenyi-versek iránt lennénk szelídebbek.

Ezt a szelídséget ők különben az agyonrímelt század ellenére is megkaphatják, ha az olvasó vissza képes illeszkedni hangulatukba. Berzsenyi kora csak a tiszta rímet tekintette rímnek, s mivel a magyar tiszta rímet jórészt csak egyező ragokban talál, az egyező rag a vers-sorokba is híg, egyhangú párhuzamosságot vitt be. Ez a kissé híg monotónia vállalt korlátja az akkori rímes versnek ; a Berzsenyi-féle kétsípú költő, mindig a kisebb igényű, korlátoltabb érzéseihez is használta, akár Shakespeare a prózát az alantasabb évődéshez. De határai közt ez a vers még igen kedves lehet. Ha rímében korlátolt is, igen szép és magyaros ritmusában. Annak, hogy Berzsenyi a rímes időmértékes versnek oly nagy ellensége lett utóbb, főoka, hogy ő az utolsó magyar költő, akinek érzéke volt régi tagoló verselésünkhöz. Ez a vers nem volt az a határozott szótagszámú ütemekben doboló lovasfogat, amivé az Arany-iskola merevítette. A hangsúly itt még szabadon, mondhatnám kedélyesen osztja a sort, hol előrébb, hol hátrább vetve a tagmetszetet. Régi költőink, Balassa, Zrínyi mind ilyen versben írtak, Faludi ezt fínomította el rokokojátékaihoz, Kisfaludy ezt taposta ki a *Kesergő Szerelemben*. Berzsenyi, talán az egy Csokonait kivéve, minden új költőnknél tartózkodóbban himbáltatta ezt a hangsúlyos verset. Ha az ember megtanulja élvezni azt a szép retardáltságot, amely *A melancholia* vagy a *Reggel* szépsége (Te a setét erdők vadonjain Szeretsz álmodozni, óh Melancholia. A puszta vár bús omladékain Nyögdelő lágy szellő neked harmonia. A felhőkbe nyúlt gránit ormai

S az elzárt völgy néked legkedvesb nézőhely. A halvány hold s gót falak kormai Bájolnak tégedet mágusi erővel) lassan a tiszta rímek báját is megtalálja az egész vers hangulatában és sem azt nem tartja eleve lehetetlennek, hogy e csendesebb versek a nagy ódák időbeli szomszédságában teremtek, sem azt csodálatosnak, hogy a költő onnét ki nem irtotta őket.

Másik akadálya a jobb időrend becslésnek szegény Mathisson, aki irodalomtörténeteinkben mint az atra cura ül Berzsenyi mögött, anélkül, hogy igazán szemügyre vettük volna. Az öregedő Berzsenyi, a rímes-időmértékes vers s a Kölcsey-Bajzás érzelmesség terjedésével szemben egész kísérletét veszélyben s az előtte megnyílt egeket a magyar költészet előtt bezáródni látván, elkeseredett esztétikai vitáiba a maga multját is bevetette érvül. Őt is megkísértette az érzelmes német méreg, már-már meg is zavarta benn az egyszerűség veleszületett gyermeki szeretetét, s ha a görög példa meg nem menti, abba a lébe süllyed, amelyben az egész újabb poézist «homályos bánat dúlja» s a szépség borzongását ledőlt gót falak váltják ki. Hogy tulajdon megkísértéséhez ördögöket is találjon, régi kedvenceit: Schillert és Mathissont áldozza fel; ők lesznek e vitában megerősödött fény-árnyék vallásnak az Arimanja. A Berzsenyi kutatók ezt az utólagos mithoszt fejlődés-adatnak fogadták el. Kezdetben volt Mathisson (az ismert Schiller kevésbbé felelt meg); az ifjú Berzsenyi az ő sóhajaiban ázott és ingott, mígnem fölkelt Horatius napja s a ködöket a fellengő lélek előtt elosztotta. Mathissonnak éppúgy meg kellett előznie Horatiust, mint a költő rímes verseinek a klasszikust.

E szép napkelte-mondát valószínűleg sosem sikerül teljesen megcáfolni. Arra azonban minden okunk megvan, hogy ne kényszerítsük az agyunkra gondolkozási kategória gyanánt. Berzsenyi még niklai éveiben, legmagasabb ormain túl is Mathissont, Schillert, s a tiburi Phoenixet nevezi eszményének. Ha Horatiusnak egy megelőző isten nemzedéket kellett volna, a költő lelkére fölhágva letaszítania, az egyenlőség és testvériség a győzők és legyőzöttek közt aligha állt volna helyre. Egész bizonyos, hogy Berzsenyi nemcsak Schillert, de Mathissont is legszebb termő korában s még azontúl is vonzó, harmóniás költőnek tartotta, akit nincs oka szégyelnie. S ha az ember valóban elolvassa Mathissont, igazat ad neki, amint igazat adott Schiller is, aki jénai bírálataiban kora legnagyobb német költői közt jelölt neki helyet. Mathisson körülbelül csak annyira hasonlít a Berzsenyi atracurájához, amennyire például az ízzel, konkrétumokkal, sőt férfiassággal teli valódi Werther ahhoz a halvány árnyékhoz, akivé egy százados emlegetés soványította. Mathisson nagy világjáró volt, mint Berzsenyiből tudjuk, egyike a genfi tó tizennyolcadik századi zarándokainak s nem pillantott egész haszontalan a tóba, mely Rousseau és Gibbon arcát tükrözte. Harmóniával átjárt is, mint Goethe, Schiller vagy Hölderlin, azoknak a magasságai nélkül. Az a költő, aki nagy csúcsok alatt a tengerszín meglepő magasságát jelzi. Igaz, hogy verselt ormokról, halálról, sorvadó apácákról, de Horatiuson gazdagodott nyelve, verseinek nyugodt érzéki lépte igen jól megkülönbözteti őt a romantika ösztövéreitől. Abban, hogy Kazinczy s társai Goethe és Schiller mellé állították, nincs semmi csodálatos. Goethere

és Schillerre ők addig láttak föl, ameddig Mathisson is fölért. Horatius ellenlábasának is nehéz megtenni, hisz Mathisson is Horatius-tanítvány s igen jól elképzelhető egy lélek, melyben barátságosan ülnek egymás mellett.

Elosztva a két előítéletet, rendezgessük a verseket! Az 1808-ig írt rímes versek közül magától különválik néhány család. Az első csoport legjellemzőbb darabjai: *Az elválás reménye*, *Szerelmes bánkódás*, *A csermelyhez*. A költőnek el kell válnia kedvesétől, de bíztatja, hogy ne felejtse el; ha az élet elválasztotta őket, a feltámadás összehozza. A költő már elvált kedvesétől s mindenhol és minden időben őt siratja. A költő a csermelyt kéri, vigye el halvány képét siratott kedveséhez. Mind a három vers keresztrímes, nyolcas-hetes sorokból áll; tucat-versekből ismert gondolatot hosszadalmasan s különösebb költői meglepetés nélkül ad elő. Ezeket a verseket nyugodtan mondhatjuk kezdetlegeseknek. Családjukba még öt-hat vers sorozható, csakhogy azokon az érett költő kéznyoma itt-ott rajta van («Lolli, deli kellemiddel A rózsára homályt vetsz S szívégető szemeiddel Belém *ezer tőrt nevetsz*»). Apát keresni nekik a világirodalomban fölösleges, minden közhely-vers apjuk s minden filológus új apát talál nekik.

A második család mintája az *A reggel* című vers lehet, melyet Berzsenyi 1802-ben a *Magyarokhoz* és a *Nagy Lajos* társaságában adott át Kis Jánosnak. Ha nem is adunk igazat Kazinczynak, akinek a három közül ez tetszett legjobban, nem is botránkozunk meg rajta. Igen szép vers, atyja kétségtelenül Mathisson; az igazi s nem a mondabeli, amint a tartalomból is kiderül. Pirkad (az

egyik változatban : Már keleten pirulnak az egek, A virradó hajnal mosolyog, S a tündöklő aranyos fellegek Közt ragyogó fáklyája lobog), minden ébred, emelkedik, csak a bagoly siet rejtekére. Ilyen a világ kiszabott rendje : a rablelkek örök setétségben bolyongnak, mint a denevérek, a nagy lélek azonban «önként az étherben Héjáztatja szabad szárnyait, Nem tartja itt fojtva porkötélben Az égi tűz nemes lángjait — Nem tébolyog gót épületeken Az éjjeli vak madarakkal : Feljebb evez a nagy Alpeseken A nap felé úszó sasokkal». A gót épületek már itt alulmaradnak, s a mathissoni lélek a nap felé evez. Ebbe a családba tartozik a *Szerelemhez*, *A halál*, a *Mulandóság* (esetleg, bár jóval gyengébb, a Vigasztalás). A Mulandóságot kivéve, mind hosszú sorokban gomolygatja a túlnyomón gondolati tartalmat. A bölcselkedésben új méltóságot találó költő versei, nyugodtak érettebbek, egy-egy fordulatuk az ódák szomszédságára vall. (*A Szerelem*ben «India kincsével légyen tömve tárod S Caesar dicsősége ragyogjon fejeden» ; odébb : «Mosolyogva rohanszi te habnak és lángnak»). A költő azzal, ami eddig érzés volt neki, mint elmélkedő alkalommal áll szemben s új sztoicizmusát köszörüli rajta. Kissé távolabb eső s alkalmasint későbbi tagja e családnak a *Melancholia*, melyet egy századeleji grófnő a grottájában márványba vésett. Ez a vers rokonaitól elfordulva már az ismert keltű, elégikus rímes-versek felé néz (pl. *Levéltöredék barátnémhoz*).

Egy harmadik családba Berzsenyi könnyebb, vidorabb lejtésű, tudatosan dallá alakított rímes versei sorozhatók. Mintájuk *Az én kegyesem* című vers lehet, melyben a nehéz Berzsenyi már-már

Csokonaias keccsel szól (A módit ő nem ismeri
Sem piperéit, Ah, mégis oly szépen szedi Könnyű
lépteit! Barna fürtje sodradéka Fátyola csendes
árnyéka Festi kecseit — Szép, ha képén a szere-
lem rubintja pirul, Szép, ha könnyét törülgetem
S vállamra simul; Szép, ha ölel, fohászkodik,
Színe százfelé változik S nyelve elnémul). Nyilván-
valón ebbe a csoportba tartozik a *Nacámhoz* és a
Szerelemhez könnyebb, de ugyanakkor bonyolul-
tabb szerkezetével. De ide soroznám még az olyan
verseket is, mint az *Esthajnalhoz*, ahol az ötszó-
tagú sorok édes lassítását dalszerűen használja
ki (Emeld fel bibor képedet Csendes Esthajnal!
Enyhítsd meg a természetet Harmatillattal) vagy
az olyan dalszerű rövid ódákat, mint az *Örömhöz*,
Vénushoz, sőt a horatiusi helyzeteket átköltő
Chloe versek rímes testvéreit is, melyeket idáig a
legkorábbi Berzsenyi-versekhez soroltak *(Phyl-
lis, Egy szilaj leánykához)*. Bizonyos, hogy e ver-
sek keletkezésének vagy átírásának feltétele egy
könnyebb, énekre hívó vershajlam betörése volt,
melyet Berzsenyi alkalmasint egy tőle elütő vér-
mérsékű költőn kívánt meg. A filológia újab-
ban Kisfaludy-hatásokat mutat ki, magam hálás
volnék annak, aki valamelyik Csokonai-kézirat
útját nyomozná ki Csurgó és Sömjén közt.

A rímes versek negyedik csoportjába a leg-
szebb darabok tartoznak: a *Levéltöredék barát-
némhez*, *Búcsúzás Kemenesaljától*, *Az élet dele*,
Kishez. Közeli rokonai az utolsó sömjéni évek
őszt jelző ódáinak. A költő túl van az élet delén
s könnyes szemmel néz a multra s jövőre «Annak
örömeit sírva emlegetem Ennek komor képét előre
rettegem Setét ködébe». Niklára költözve, nem-
csak szülőföldjét, az egész életet hagyja maga

mögött, melyet nem ád vissza semmi : «Evezzem bár körül a mély tengereket Mint Magellán gályái». Az írás, a virtus is áldozat volt : «bérét a föld meg nem adja Csillagkoszorúját csak ott fenn várhatja Mnemosyne keblében». A szüreti estét festő *Levéltöredék* igen szép képben összegezi eversek hangulatát : « . . . cselédimet nyugodni eresztem . . . Es csak alig hallom a vígság lármáit Agg diófám alatt tüzemet gerjesztem. — Leplembe burkolva könyökömre dülök, Kanócom pislogó lángjait szemlélem A képzelet égi álmába merülök S egy szebb lelki világ szent óráit élem — Az őszi bogárnak busongó hangjai Felköltik lelkemnek minden érzéseit S az emlékezetnek repdeső szárnyai Visszahozzák éltem eltünt örömeit. — Életem képe ez Már elestvélyedtem. Beborult az élet vidám álorcája Még két mulatótárs van ébren mellettem : A szelíd szerelem hamvadó szikrája S bús melanchóliám szomorgó nótája». Másoké a szüret, a költőé az emlékezet. Berzsenyi voltakép ekkor volt a legközelebb hozzá, hogy fellengő ódái után az ősz nyírkát érezve csontjaiban, rímes elégiákra bízza a szívét. Soha nem bízott idáig ilyen nagy dolgokat rímes versre s nem is írt sem előbb, sem később ilyen szépet e nemben.

Az időmértékes alak még jobban megfelel Berzsenyi javítgató, variánsokkal dolgozó módszerének, mint a rímes. Régi sorokat kitörni s újöntésű szavakkal pótolni itt még büntetlenebb lehet. A sort itt csak hangulata és mértéke illeszti a versbe s nincs más sorokhoz szorosan hozzácsomózva. Ha a költő az egész hangulatához a réginél is teljesebb, duzzadóbb részletet talál, bátran kidobhatja a régit, esetleg egy másik össze-

olvasztott vers sikerült részletét veti be. Így került például a *Fohászkodásba* a *Nagy Lajosból* «a te szemöldököd Ronthat s teremthet száz világot S a nagy idők folyamit kiméri». A *Magyarokhoz* első szövegéből a végső szövegezésben hét versszak hullott ki s a megmaradtak sűrűsödtek, tömörödtek, fölcserélődtek. Berzsenyi nyelve középúton áll a modern költői és a homerosi szólam nyelv között, amely nem szabad szavakból, hanem kész, kivésett szólamok mozaikjából volt összeillesztve. Berzsenyi nem mondatokat illeszt össze, hanem remekbe-öntött szó-reliefeket, melyek kevés átalakítással más versben is fölhasználhatók. A sömjéni asztalfiókban tehát nem csak versárkusok hevertek egymáson, hanem Kis János szavát képesen alkalmazva «versnyíredékek». Hogy ezek évek során mikép szorították ki egymást egy-egy versből ma már megállapíthatatlan. A *Görög Demerhez* intézett ódát nyolc-tíz évvel a megírása után üresnek érzi s két szak betoldásával új gerincet csinál számára. Az időrendkutatás itt tehát látszólag még reménytelenebb, mint a rímes verseknél. Szerencsére a versek nem csak a végtelenségig kalapálható mondatokból állnak, hanem még mielőtt mondatokká válnának: lélekből. S ez a művet megelőző elkalapálhatatlan versállapot az, amely az időmértékes versek közt is hézagokat és rokonságokat teremt.

Berzsenyinek az időmértékes versben első, sorsszabó tanítója nem Horatius volt, hanem Virág Benedek. Egy olyan költőnek a lehúzása a magyar nyelvbe, mint Horatius, az iskolázatlan fiatal költő számára távoli, idegen feladat lett volna. Egy magyar Horác sikere jobban megragadhatta. Az anyanyelvéből előcsalt újság a

fiatal írót mindig jobban megdöbbenti, mint az idegenből felécsillogó. Az idegen szépség csak fülünknek tetszetős, a mi nyelvünkön szóló a gégénket forradalmasítja. Berzsenyi gégéjét a Virág Benedek példája oldotta fel. 1799-ben jelent meg a negyvenöt éves férfi legjobb termése a Magyar Minerva új kötetében. Ez a Magyar Minerva annak a Péteri Takács Józsefnek volt a kiadványa, aki egy évvel azelőtt Ányost, két év mulva Himfyt segítette a napvilágra. Takács Berzsenyi földije volt s a kiadvány, már mint helyi és kemenesaljai ügy is, hamarosan Berzsenyi kezébe juthatott. Ha írt is odáig időmértékes verset, a nagy áttörést, mely a verselőből költőt csinál, ez a könyv hozta meg. Azokban a frissen nyomott könyvet nem látó magyar esztendőkben ez a magányos kiadvány volt a sors Sömjenig nyúló keze. Hogy mily gyorsan hatott: a *Tizennyolcadik századtól* búcsúzó hatalmas óda mutatja, melynek a *Magyarokhoz* s a *Nagy Lajos* és *Hunyadi Mátyás* ikertestvére.

Virág Benedek különös helyet foglal el abban a nemzedékben, melyet Kazinczy és Bacsányi Kassai Magyar Múzeuma mutatott be a nemzetnek. Az ízlés csendes forradalmában, melyet a Gessner-fordítás s Bacsányi tanulmányai jeleznek, a maga területén ő is részt vett. A hars székely poéta, Szabó Dávid, elszabadult, hol költőin, hol zavarosan áradó ódái után Virág a könnyebb, világosabb, mértékletesebb József-kori deák. Nem enged úgy utána a magyar időmérték ropogva higító sugallatának. Kisebb darabjai szerencsésebbek és szívéhez nőttebbek, mint a leckéül fölkapott kirakat-darabok. Az *Örömhöz* írt illékony sorok, a durcás múzsát engesztelő enyel-

gés, két szép strófa a börtönben békétlenkedő Kazinczyhoz a vígságnevelő tavasz leírása a *Múzsámhoz* című versben: Kazinczy ízlésbeli testvérének mutatják. Pap létére előítéletektől ment, szabad elme volt. Besenyei eszméltette őt fel a Bacsányi barátja maradt. A *Kalitba zárt madárhoz* írt allegóriája a Martinovics utáni idők *Gólyájának* tekinthető. Mégis távol állt attól, hogy amolyan Verseghyhez hasonló könnyűvérű szerzetes legyen, aki a felvilágosodást nemcsak verseiben és kőműves páholyokban, hanem a piaristák botránykrónikáiban is terjesztette. Virág a boldogtalan Ányos barátja volt, férfikora javát Fehérváron töltötte, Pestre abban az esztendőben költözött fel, amelyben Martinovics és Hajnóczy feje lehullt. E felköltözésben van valami jelképes. Míg a jozefinista írókat fenyítőházakon hurcolják végig, Pesten szegényes szobát vesz ki az első író, aki a Ferenc-korba legalább be tud illeszkedni. Virág Benedek jobbágyfi volt, de nem a Bacsányiak fajtájából. Származásáról nem szívesen beszélt, inkább fölfele menekült, az eszmék és szép érzések demokráciájába. A virtust magasztalta, mindenekelőtt a történelmi magyar virtust, melyben a jobbágyból lett pap s az őseire büszke magyar nemesség találkozhattak. Süvegelő ükei szerénységével nézett föl a nemesi rend nagy előítéleteire. A király Titus neki; a magyar mult: dicsőség temploma; a francia forradalmat a vad szabadság versenyes angyala csinálja s maga (bár a borostyánág, ha vereslik, undok címer előtte) minden háború vitézeit megénekli, az 1789-i török háborútól Károly oszteráki győzelméig. Az a nemesi nacionalizmus, amely a jozefinista irodalomban Gvadányi kúriájára szo-

rult, Virág jobbágyi alázatában és deáki idealizmusában megnemesedve az új ízlés hangján szól most a nemzethez.

Berzsenyire Virágnak épp ez a kevésbbé őszinte, «ferenc-kori» fele hatott. A nagy nemesi közönség s a fiatal költő lelke közt a beporzást végző bogár szerepe jutott neki. A rendi eszmék ott úsztak Brezsenyi körül, de csak költő termékenyíthette meg velük a költőt. Virág alkalmi fölfohászkodásai a magyar mult nagy alakjai felé (Oh nagy Zrínyiék! oh dicső Nádasdiak! bátor Kemények! Hunyadiak borostyánágakkal ékes régi vitézek) vagy a *Változás* című vers ostorozásai (Óh sok károd után puhább Nemzet! büszke magyar! hát nem okosodol? Hát mind, amire oly nemes Bátorsággal ügyelt volt minapon heves Lelked, már oda van? vitéz Scythák vére! mi csúf bőrbe pipeskedel! Most tetszik ki, mi volt tüzed: Játék volt, valamint füst elenyészedett Méltóságod irígyei Mulatták magokat s gyermekidet veled. Oh hát nem lehetünk soha Jobbul? Vesszetek el mostoha fajzatok) Berzsenyi lelkét egészen hatalmukba ejtik. Dicsőség és szégyen, erény és elfajulás, nagyság és mulandóság eszméi közt hányatja szenvedélyes lelkét s e nagy tárgyak közt tüzének nagy teret találva lesz igazán nagy költővé.

De Virág nemcsak a büszke rendi léleknek adott táplálékot: verseiben egész szakaszok mintázzák már a jövendő Berzsenyit. Baróti Szabó Dávidot így szólítja: «Megért korodnak napjaiban, mikor Lankadni szoktunk olyan az éneked Mint a dagadt felhő nyögése, Mely mikoron kifakad magából Széllyel halálos mennyköveket lövell. S így a puhultság karjai közt magok Vesz-

tekre nyugvóknak szemekből Elveri a veszedelmes álmot». A 89-es háború harcosai olyanok mint: «A zordon éjszak fergeteges szele, Mikor megindul s a hegyek oldalán Álló mohos tölgyfákra csapván, Dönt tör ezer meg ezer csikorgás Közt»... Virágra nem jellemző sorok; egy mérsékelt skála erőltetett határai s inkább mint megnevelt Baróti emlékek hatnak: a fiatal Berzsenyi azonban ezeken talál a gégéjére. A magyar nyelvből az időmérték vad táltosokat szabadított fel: Barótit ezek még gyeplőstől elhurcolták s ide-oda vontak, Virág csínján bánt velük s szelíd legelésre szoktatta, Berzsenyi tanult meg kocsisuk lenni, mint kedvence: Wesselényi a maga pokolbeli ménjeinek.

Mit szólt volna e hosszú, dübörgő ódákhoz Kármán, az Uránia szerkesztője vagy akár a Berzsenyivel rokonalkatú Bessenyei is (Zsida, bárd, tőr, puska nem kaszál, nem kapál. Embert arat véle csak a véres halál), aki inkább nézi «ha asszonyaink egész ágyaikat a fejekre rakják és ifjaink derekainkhoz hasonló vastagságú hajakat hurcolnak, mint hazánkban a vérengzést, rablást, égetést, vadságot lássam?» Hogy maga Virág, kedvetlen fogadta ifjú tanítványát, a Pontyiversekből tudjuk. A magyar öntudat nagy beszűkülése s reakciós fordulata ezekben az ódákban nyilvánvaló. A paradicsom megint mögöttünk van, nem előttünk; Trézia periklesi századából is kivertek bűneink: elsősorban az elpuhultság és az idegen-majmolás. Félreérti a fiatal Berzsenyit, aki nem tudja, hogy első fogalmazásában a *Magyarokhoz* világosan megnevezi a sybaritaságot, mely a nemzet gyökereit megőrli: a távolról ismert s ördöggé festett jozefinizmus az. E vers

első, igazi értelme tíz évvel később kihagyott versszakaiban van. Nem a magányos költő fordul itt szembe egész nemzetével, hanem a nemesi rend költője a maga közösségét megbontó újítókkal. A «Magyarok», akikhez az óda szól, csak a Kazinczy javasolta kihagyással lesznek az egész nemzet, eredetileg annak csak «urbánus» rétege. A magyar globuson, rajtuk kívül, a fiatal Berzsenyi mindennek fáradhatatlan magasztalója: a hadi vitézségnek éppúgy, mint Ferenc titusi trónusának vagy az ország természeti szépségének. A régi testőr programmból csak Pallas és Apolló s az általuk nemzett «istenibb bölcs» marad meg: mint hiány és követelmény.

S mégis ezekben a «reakciós» ódákban van valami hitel és komolyság, ami sohasem lehet egészen maradi. A magyar irodalmat az őt közvetlen megelőző korban talajukból kiszakított emberek csinálták, papok és testőrök elébb, aztán literátorokká képzett földbirtokosok, egyháziak, jobbágysarjak. Berzsenyi az első író, aki a közösségben benn maradt s onnét és azért beszélt. Ha Kazinczy s barátai irodalmárok voltak, ő verselő földesúr. Láthatára szűk, de kapcsolatai az egésszel épek. Amikor munkája után e nagy témákon töpreng, a sokak fejének érzi magát s mély előítélettel, de mély felelősséggel szól. Büszkesége, aggodalma, korlátoltsága egy egész osztályé; amit ő ehhez hozzáad: a nagy nyelv s az őszinte jószándék. Nem az «eke, kapa és a kezek szentségét» énekli, mint Bessenyei, hanem a vérét, amelyben osztályának legmélyebb virtusa fészkel. Hősöket, tiszta apákat akar; faji bélyegükre büszke embereket, akik nemességük biztos alkati alapjain hordják kátói lelkök s korvini művelt-

ségük. Hogy ennek a vérnek az apályát a tizenkilencedik század küszöbén nem lehet versekkel megállítani? Aki egy embercsoportban benn él, ezt nem tudhatja ; sorsa az, hogy ne tudhassa. S Berzsenyi egyik nagy erőforrása éppen az, hogy a Balassák, Zrínyiek után talán egyedül ő az, aki egész emberségével egy közösség embere volt.

A három nyilvánvalón összetartozó nagy ódához *(Tizennyolcadik század. Nagy Lajos* és *Hunyadi Mátyás, Magyarokhoz)* legközelebb a Herczeg Eszterházy Miklóshoz intézett áll : a középnemes poéta a nemességet commandirozó főmagyarhoz száll, s köteles magasztalások közt kötelességére figyelmeztetni. Az 1797-es évszám a vers alkalmát, esetleg foganását jelöli, de az előbbieknél előbb nem született. A nagy történelmi leckén rágódik a spártai erkölcs és bérctalpak emlegetésével a Horváth Ádám epikai múzsáját serkentő hexameter is. Ebbe a csoportba kívánkozik a hazai kanaánt festő s Graecia isteneit idézgető *Magyarország*, sőt talán a Mathisson genfi tó leírásával versenyző Balaton is. Alakban, hangban azonban sehogysem illik ide : a *Magyarokhoz* palinodiája : az 1797-es jelzésű *Felkölt nemességhez* (Él még nemzetem istene), mely valószínűleg 1805-ben keletkezett, akár a másik hasonló című s csak a rendezgető dátumozta előre.

Elhagyva ezeket a «sorskérdésekkel» vívódó darabokat szembetűnően új tájon találjuk magunkat. A legtalálóbban Amathusának nevezhetnénk Aphrodite berkéről a sorozat egyik verscímével. A nagy gondok közt megtépett költő leszállott a maga hegyéről s völgylakó lesz. Völgyének határa s korláta : a magáraszabott megelégedés. Igyekszik kibélelni, megszépíteni a bölcsességnek

ezt a börtönét. Az *Amathusban* hátat fordít Napoleon zajló világának s a maga illatozó zugát magasztalja, hol a «lelkes élet játszva felleng» önkéntes rejtekében. A *Camoenához* intézett óda, mely később az *Osztályrészem* címét kapta, a dalban talált kárpótlást könyörgi a megjárt tengerekért. A *Mellisához* még a legberzsenyibb tárgyakat, a huszár és hajdú vívását is eltiltja lantjától; az ő illetékessége nem ér többé e völgyön túl. A *Horvtiushoz* pedig nevet ad az egész rejtekhangulatnak, a maga lelke ellenében kérve a «magas ömledezőt»: taníts nyugodt megelégedéssel S bölcsen örülni.

Ha megnézzük milyen versek verődtek e horatiusi berekbe: itt van a három Chloe-vers, négy anakreoni dal, a *Féltés* s ide számítható a *Bacchushoz* is. Azok a költemények, melyek mögött minden gimnazista megtalálhatja a horatiusi előképeket. Berzsenyi csak ezekben szívódott be egészen a Horatius bűvkörébe, amit az időmértékre méltatlannak érzett könnyebb tárgyakon kívül a gazdagabb mithológiai szótár is jelez. Endymion Danae, Argus, Pentheus mondái villannak föl a versekben s itt szerepel az a bizonyos Rhaecus is, akinek a kilétén későbbi olvasók annyit tűnődtek. Hála a jegyzetes Horatiusnak, melyet Kis János látott nála, a somogyi jószága kiváltásáért küzködő gazda alaposan «beledolgozza magát» a gondtalan Tiburba.

E tiburi lecke nem volt felületes és külsőséges. Berzsenyi nemcsak horatiusi gondolatokat és helyzeteket vett át, (melyek maguk sem voltak horatiusiak, hanem örök gondolatatai és helyzetei az antik költészetnek) Berzsenyi a horatiusi mesterség ízére jött rá. Megbűvöli őt a képek

intarziaszerű folytonossága s a horatiusi rövidség, mely annyival több a tömörségénél: néhány jól választott szárnycsapással leng fel előttünk erőlködést nem ismerő magasságba. Berzsenyi amathusi verseinek új, édes fényük van. A legegyszerűbb, másolt hely is csillog és remeg. «Láttam! látta Chloet andalodó szemem! Ah mint lenge felém, s mint mosolyodt reám! Mint a latmusi szép szenderedő felett Rezgő Cynthia csillaga». Mint a Barótiékra következő poeták, Kazinczy, Virág, Bacsányi, egy magasabb fokon Berzsenyi is megtalálta a maga régibb barótias harsogása után az ömledezés «dolce stil nuovo»-ját. Kevesebbet fogad be verse terébe, de azt drámaibban tagolja, jobban megmunkálja. Minden szóban ízt, meglepetést, ingert tartogat; a mithológiai neveket is, mint a ragyogást sűrítő ékköveket foglalja versszakába. Nem kétséges, hogy Berzsenyi e versekben alkata ellen képezte magát. Csakhogy az ilyen anyagunk ellen fordított köszörűkő, sokszor legszebb színünket hozza ki. Lapozzuk fel a *Féltést*. A szerelmet nem lehet zár alatt tartani; mondja a horátiusi bölcseség, de mily berzsenyiesen csattant ki ez az átvett tétel a Kazinczy által kifogásolt utolsó versszakban: «A tündér szerelem béfedi a napot S Argus száz szemeit; majd lebegő Zophyr, Majd szélvész s fenevad. Fojva erősödik Mint a puskapor és harag». Ha Berzsenyi körül még ma is lebeg egy kis vadtehetség szag, ezt csak a *Magyarokhoz* íze s mindent elnyomó hatása igazolja. Valójában irodalmunk legmegmunkáltabb verseit írta s költészete magas iskoláját ezekben a jelentéktelenebb, sok tekintetben epigon versekben járta ki. Olyasmi volt neki Amathusa, mint másik legmunkásabb költőnk-

nek, Tóth Árpádnak, pályája derekán az *Örök virágok* fordítás korszaka.

A kis tárgyakon megérő nagy mesterségen kívül még mást is köszönhet Berzsenyi ezeknek a költeményeknek. Mindazok közül, akik Berzsenyiről írtak, egyetlen kiadatlan tanulmány szerzője vette észre e versek titkát: «Berzsenyi nem azt vette el, akit szeretett — mondják e tizenöt éve heverő sorok — s szerelmese lett a szerelemnek». Nem tudom, hogy szerette-e, akit elvett, vagy sem, de az bizonyos, hogy e fiatal férjnek s gyermekesedő apának, nemcsak költői iskola, de lelki szelep is volt a horatiusi Chloék szerelmi játéka. Az irodalomban konvencionálissá vált helyzetek ürügyén ő a maga szerelmes szívét szellőztette. Meddő és ordenáré volna találgatni, százharminc év után, hogy a tizennégy éves menyecske, kit Berzsenyi «együgyűségben talált s abból fel nem szabadított», mint asszony osztozott-e az urán? Az én képemhez egy monogám Berzsenyi, szívében a «szerelem szerelmével», melyet az erkölcs csak ragyogóbbá s édesebbé tesz, jobban illik. Akárhogy volt: itt a szerelmi közhelyek mögött eleven szenvedély lélegzik és remeg. «Megcsalt a ragyogó hínár: Süllyedsz s nincs ki kezet nyujtna kezed felé. Későn nyilt szemed árjai Rabságod kötelét meg nem emészthetik!... Ah, így játszik az ég velünk! Szívünk ösztönöit fájdalom oltja el. Akit lelked epedve kér, Attól messze szakaszt, hogy soha el ne érd. Akit félve kerülsz, utálsz, Annak jégkebelén hervad el életed»... Egy csalódott lányhoz szól ez a vers, Kazinczy jóvoltából egy Chloehoz — de nincs e minden másoltságában is megdöbbentő lírai hitele? Az *Egy leánykához* vége: Tündér szemed mosolygván

A társaság feléled Minden derül tevéled, Minden: de én, de óh én Némán lehajtom elhalt Orcámat és szorongó Keblem döbög, szemem sír». Csak iskolai gyakorlat ez, egy verselő apa gyakorlata s a lányka egy azok közül, akik az anakreonikákban száz számmal szaladnak? Berzsenyi hatalmas szerelmes volt; Balassán kívül egész irodalmunkban nincs még egy férfi, akinek a szájában, ha nőről szól, a szó így fölragyogna és remegne. Ha regényíró vagy epikus lett volna, nőalakokban szellőztethette volna ezt a fojtott szerelmet; ő férj volt és költő, kapóra jött Tibur s a horatiusi helyzetdal.

Lesznek, akik e tiburi verseket Berzsenyi nagy pályanyitó ódái után mégis hanyatlásnak érzik. A mesterség tökéletesebb fénymáza nem kárpótolja őket azért, hogy költőjük a sorskérdések titáni kilátójáról lelépett; a történelem helyett a horatiusi helyzetek és díszítő mithológia csinált «poetai» világába tévedt. Szerintük itt kezdi már befogni a fiatal költő első zuhatag-erőit a kortárs-ízlés, mely később a Kazinczynak udvarló, szonett dícsérő, epistola író Berzsenyit egészen lehúzza. Én ezt a felfogást nem osztom. Egy nagy költő nem kotolhat tulajdon ormain, akármilyen magasok voltak is azok. Bár a visszatekintő öregedő Berzsenyivel én is el tudnám természetes céljai felé szabadabban csapónak képzelni pályáját, azt nem érzem, hogy haladása süllyedés volt. Berzsenyi e tiburi korszak alatt s után is írt a napoleoni háborúkra visszahangzó «sors-ódákat»: Ezek a művek, a felkőlt nemességhez szóló két óda, de különösen az *Ulmai ütközet*, s a második *Magyarokhoz* (Forr a világ bús tengere) a nagyság olyan fényében mutatják őt, mint talán egyetlen

verse sem. Amathusa nem puhította el Berzsenyit. Aki Chloe-versekbe és anakreonikákba is egy magával nem bíró szív «döbögéseit» szorította be, a nagy témákhoz visszafordulva — félelmesen győzi szenvedély és mesterség közt a drámai szorosságot. Ha a *Magyarokhoz* csupa páthosz, az *Ulmai ütközet* csupa dráma «Mit hallok, Árpád honja határain Ágyuk dörögnek!» Egy versszakot kap a seregeinket Jupiterként szétmennykövező Napoleon, egyet a vert had zavart tébolya, egyet a költő megdöbbenése. A «nyolc századoknak» ismerős motívuma s a régi dícsőség tíz sorra összevonva ötlik fel, tíz szakasz helyett, a vers zuhatagában (akárcsak a zivatarok közt mosolygó Kriván, melytől képét veszi), a befejező buzdítás pedig olyan, mint egy hatalmas hátbalökés, mely valóban egy nemzetet képes sorsa elé, sorsával szembe vissza hajítani.

S ha az 1807-re keltezett *Felsőbüki Nagy Pálhoz* intézett ódán az egyes versszakok márványtáblái, mint külön készült részletekből összerótt emlékmű, nincsenek is tökéletesen összedolgozva, a régibb személyhez-szálló ódákhoz viszonyítva itt is nyilvánvaló az érés és haladás. Berzsenyi poétai fegyvertára ekkor még egyre gazdagszik s «hathatósodik». A veszedelem nem a mesterségből, hanem a lélekből közelít.

Aki nem született Horatiusnak, az hiába esküszik Tiburban megelégedést. Ezek a magyar Tiburok különben is szorosak, feketék; nincs rajtuk egy Augusztus szeme s a lepecsételt falernumit sem műértők társaságában issza meg a derült remete. Berzsenyi, minden mimikrije, mondhatnám, egész világnézete ellenére is feltartóztathatatlanul őszinte költő. Versei vállalt

megelégedése nem soká fedheti el mély, már-már nem is lelki, hanem vegetativ elégedetlenségét. Szemünk előtt foszlik le Amathusáról minden álmodott virág és levél: meztelen, csontos ágak alatt egy elhagyott, kifosztott férfi marad, akinek a valóság: tél. E pőrébb versek mithológiában szegényebbek, pszichológiában azonban gazdagabbak. Berzsenyi minden versei közt ezek a legmodernebbek. A korszak bevezetője két iker asklepiadesi vers lehet: a *Horác* és a *Közelítő tél*. Mindenik az elhagyott Tiburba pillant vissza; mindenik őszi vers, a múló idő gyönyörű testvérképeivel (egyikben: «Mig szólunk, az idő hirtelen elrepül Mint a nyíl s zuhogó patak»; a másikban: «Oh a szárnyas idő hirtelen elrepül S minden míve tünő szárnya körül lebeg!»). A mulandóság, mint a Tiburi korban, itt is felfogható még az öröm serkentőjének s indokának, de a dallam lengő szomorusága már cáfol s a *Közelítő tél* utolsó szaka (Itt hagy s vissza se tér majd gyönyörű korom. Nem hozhatja fel azt több kikelet soha! Sem behunyt szememet fel nem igézheti Lollim barna szemöldöke) a vízválasztón visz át. Ismerjük a rímes verseket, melyek e gerincen túlesnek; az időmértékesek közül idetartoznak: *Az ifjuság*, *Az első szerelem* s a két *Barátimhoz*. Négy vers, melyeket az élettől búcsúzó s még nem öreg embernek nehéz megkönnyezetlen olvasnia. Pedig mesterségre talán nem is oly ragyogók, mint a tiburiak. «Mint az aranykornak boldog századja, virágzó képe szelíd tündér Fiatalság! vissza nevetsz rám». Milyen esetlen kettős genitivus; utóbb is mennyi «andalódó», «zsenge», «álomkép», «illatozó». A hang mégis a sziven húz át s könnyeinkkel harmatosodik. Még inkább így van az *Első*

szerelemben, melyet magyar utópiámban fiatal lányok kórusával énekeltettem. A szerelem betört tüskéje egyetlen magyar versben nem sajog ilyen tündérien és ilyen tragikusan, mint itt, Perlaky Judit emlékében. «A zúgó Balaton déli vidékein Látják hullani könnyemet A csendes patakok s Delia csillaga. Gyakran kellemes álmaim Bájos leplegiben véled ölelkezem; Elgyengülve borulsz reám, Haldokló ajakam szívja lehelleted Szived verdesi szivemet; Majd ismét bucsuzó csókjaid éltemet Oltják s földre rogyom veled. Majd eltűnsz s repülő képed után futok, Míg lankadva felébredek S a forró szerelem könnyei buzganak». A ciklus hangulatát legkomorabban a *Barátimhoz* festi: «Álmaim tűnnek, leesik szememről A csalárd fátyol s az aranyvilágnak Rózsaberkéből sivatag vadon kél Zordon időkkel. Hol csak a külszín festi a valóság Puszta országát bibor állepelbe; Amde a bölcsnek beható szemével Jatszani nem mer. Látja a Virtust letapodva nyögni, Látja a Bűnnek koronás hatalmát. Sokrates méregpoharát s Tibérnek Tronusa mocskát! Látja és keblét szomorun bezárja. Nem szeret semmit, de nem is gyűlölhet. Szive óhajt még, de üres vadonban Hal ki nyögése». Ezután szinte már csak a kádenciát teszi le a másik *Barátimhoz* intézett vers (Már-már félreteszem lesbosi lantomat), melyben a lírától búcsúzik. Még egyszer szájára tódulnak kedvenc szavai, szólamai: nagyság, Chloe, andalgó szem, gerjedező hév, sőt a *Közelítő tél* motívuma is (Hervad már tavaszom s bimbai hullanak), aztán maga írja le helyettünk: «A tündér Amathus bájai oszlanak Éltem gondjai közt a komoly ész előtt». A záróversshez fűzött ajánlásban mégegyszer az idő: «Épít ront az idő

lelke, ezer csudát szül s ismét repülő szárnyaival ragad».

E biztosan ide tartozó verseken kívül még kettő húzódik errefelé : *A magányosság* és a *Bucsuzás*. Az egyikben a klasszikus Amathusa átalakulását figyelhetjük meg az elégia Magányosságává. «Téged óhajtlak, ha szemembe reszket Bánatos lelkem kiütő panasza» jelzi a szív kronológiáját két közepes sapphoi sor. A *Bucsuzás* mintha a Levéltöredék elődarabja volna. Szaggatott egyszerűségével majdnem egy kezdetleges kor versének, az első rímes epedések testvérének látszik. De nem így van. Ez igazi búcsúzás, melyben valóban a fájdalom lazította föl a mesterséget. Az utolsó versszak a szerelmes Berzsenyi legárulóbb jaja : «Ott is, óh ott is tied e sebes szív, Mindenütt kisér, veled él, veled hal S sárga képemnek halavány vonásin Festve neved lesz».

Mint a rímeseknél, itt is kimaradt néhány vers a feltűnő, maguktól összeálló csoportokból. A legnagyobb részük közéleti emberekhez : költőkhöz, országnagyokhoz intézett költemény ; a címzett csak hosszú évekkel a megírás után, Berzsenyi kötetében kapta meg őket. A költők közül Horváthon kívül péteri Takácshoz, Kisfaludyhoz, Virág Benedekhez szállt versben, a híresség közül Görög Demeterhez, Széchenyi Ferenchez, Festetics György meg éppen három verset kapott (a két ódán kívül övé a *Keszthely* is). E személyünneplő ódákon kívül kérdéses a *Fohászkodás* és kérdésessé tehető a *Bacchushoz* születéshelye. A Takácshoz és Kisfaludyhoz intézett versek elég igénytelenek. Takácsot, a Magyar Minerva kiadóját, Berzsenyi kora fiatalságától ismerhette, Kisfaludy Himfyje 1801-ben jelent

meg. A két vers valószínűleg mégis későbbi. Takácsban szivet és elmét magasító tiburi költőt dícsér s Camoenaját emlegeti, amit a tiburi kor előtt egy versében sem tett, azontúl annál gyakrabban. Kisfaludy Sándorra is Amathusának kell mosolyognia, s a Mathissonból átültetett amaranth fakadoz majd sírján. A Virág Benedekhez intézett óda sem igen keletkezhetett az első nagy hatás idején, könyve megjelenésekor. A drámaian tagolt vers, Virág ajánlásának játékos visszhangjával. (Ott : Hová ragadtok? mely ligetek s setét Ernyökbe visztek? itt : Eván! merre, hová ragadsz? Mely szentelt ligetek boltjai fednek el? Tibur völgyei rejtnek-e) Pindárral, Stesichorral s a lejtő mithológiával, a horatiusi korszakra vallanak. Sokkal talányosabb a Széchenyihez intézett, kissé robotban fellengő vers dátuma. Ennél— s a Görög Demeterhez intézettnél az alkalom segít ; a cenki gróf 1802-ben alapította meg könyvtárát, Görög Demeter 1803-ban került nevelőnek a koronaherceg mellé. Valószínű hát, hogy ezek a színtelenebb versek a tiburi kor elejére esnek. A Festetics-ódák előtt tanácstalan állok. Az első (Festetics, boldog . . .) Virág Ajándékának az alkalmazása Festeticsre, mithológia-mentes s Berzsenyi egyetlen ötlet-verse. A második (Örvendj hazámnak bölcs fia . . .) többféle réteget mutat ; a drámai kezdet a titán lázadás képével az *Ulmai csata* mellé húzódik ; a vége tartalmával és prózájával az első korszakra vall. (Ez szülte a sok kárt s nyavalyát reánk). Mindeniknél szebben örökíti meg Festeticset a *Keszthely* tájképe «a hold fénye alatt gerjedező vizen», melyről csak a befejezés mutat a kastély feketült falaira s benn a nagy férfire, «kinek lelke periklesi század-

nak született». E vers a régibb *Magyarország* s *Balaton* utóda ; vissza azok felé nyujtva karját, Berzsenyi legérettebb munkái közé nyomul.

Legjobban izgathat bennünket a Fohászkodás eredete. Tudjuk, hogy ezt a verset Kazinczy kidobta Berzsenyi gyüjteményéből. Nem, mert rossz, hanem, mert kirítt abból. S akármilyen balfogás volt ez, van egy magnyi menthető igazság benne : a *Fohászkodás* annak ellenére, hogy majd minden sora egy-egy más Berzsenyi vers fele mutat, csakugyan elüt Berzsenyi többi verseitől : nemcsak vallásos, de szabadabb, folyékonyabb. Mintha valami lemarta volna róla a tanult mesterség mészvázát, s a géniusz kendőző szerei nélkül reggeli sápadtságában és őszinteségében lépne ki az idő rohanó tájára. Van benne valami a *Búcsúzás* berzsenyietlen extázisából s egy áruló sor. «Addig letörlöm könnyeimet s megyek» csakugyan az elégikus korszak hitetlenül hívő fellobbanásának mutatja.

Az utolsó, inkább kérdésessé tett, mint kérdéses, Bachushoz intézett ódát azért hagytam az elemzés végére, hogy e megszilárdított terepet kételyeimmel újból megcsúsztassam. A költő bornemissza s Bachust kérdi, mivel bünteti őt. A vers nyilván tiburi. De a harmadik versszaka így hangzik : «Megvetőd lelkét örökös komoly gond, Néma bágyadtság, megölő hidegség Gyötri s e szép föld örömit mogorva Homloka fojtja». Ezt a hangot máshonnan ismerjük. Így befejezve a *Bachushoz* a *Barátaimhoz* mellett áll. De a költő (biztosra veszem, hogy utólag) egy bágyadt versszakot biggyeszt hozzá (Amde kit Cypris kegyel és Camoena lelkesít, nem kér örömet tetőled ; Égi nektárt nyujt Aganippe néki Ámor ölében).

Mentve a tiburi kezdet, de nem a hangulat. A verset, melyet első szempillantásra a Chloe-versek testvérének nézünk, legerősebb helye hontalanná teszi a Berzsenyi versek közt. A kedélynek ezek a geológiai törései, hosszasabb szemlélődés után, Berzsenyi mind több költeményét tördelik föl különböző lelkiállapotok közt.

Hátra van, filológiai kirándulásunk befejezőjéül az időrend. Hogy illenek egymásba rímes és időmértékes csoportok fogai s melyik korszak mikorra eshetik. Bizonyos, hogy Berzsenyi igen sokat verselt, mielőtt bekövetkezett az ismert csoda, hogy lefeküdt a kis költő s felébredt a nagy. Rímes versei egy részéről (talán többről is, mint amit a kezdetlegesek közé soroztunk) feltehető, hogy a nagy áttörést megelőző kísérletezés emléke s maradványa. A mértékesek közt ilyen egyetlen sincs. Az áttörés idejét (1799—1800) már jeleztük ; valószínű, hogy e korszak darabjai közül is igen sokat eldobott vagy más versbe olvasztott bele Berzsenyi. Hogy 1802-ben a *Magyarokhoz* első szövege és a *Reggel* mellett a *Nagy Lajos* és *Hunyadi Mátyást* adta át Kis Jánosnak, arra vall, hogy tiburi kora ekkor még nem kezdődött el. Az az ízlés, amely például az 1797-re datált insurgens ódát létrehozta, semmiképp sem választotta volna *Nagy Lajost* mutatóba. Ifjú költő abban a szükségérzetében, hogy fölfelé hágjon, makacsabban ragaszkodik utolsó ízléséhez, mint az érett vagy épp az öregedő. Berzsenyi 1802-ben kétségkívül ezeket a verseket tartotta a felső létrafoknak. A *Reggel:* a mathissoni hatás kezdetét jelzi. A *Melankóliához* még nem volt meg, de az erőteljes Mathisson-befolyás már elérte. Elsősorban Mathisson hosszabb, el-

mélkedő költeményeit utánozta ; ez is illett hosszú «sorskérdés» ódák szerzőjéhez s az ifjú földbirtokos-férjhez, aki huszonötéves fejjel kiszabadította magát apja gyámsága alól s mint gazda és honfi az «élet komoly oldalát» kezdi nézni. De Mathissonnak is van egy tiburibb oldala ; ez s esetleg a Kazinczy-hatás vezethette át Berzsenyit a maga Tiburjába, mely lekötött férfiszívének mozgást engedett s dühös sógorai, sivár környezete elől is elzárta a lelkét-mentőt, aki csakazért is meg akarta tartani bölcshöz illő derüjét s nyugalmát. Ez a könnyebb formákon érő, dalolgató korszak (s talán Kisfaludy sikere) kívántathatta meg vele a rímes versben is a kiképzettebb, dalszerűbb strófát. A tiburi kor 1803 vagy 1804-től 1806-ig terjedhetett. Az utolsó két év mindkét nemben a pucér fájdalomé, majd a lassú elhallgatásé. 1808-ban, amikor Kis János Sopronba, ő meg kiváltott anyai örökére, a sötét Somogyba költözik : egy tulajdon hamvával elborított lélek kér a vers-paksamétában segítséget. Itt van a munkám, nézzétek, így lobogtam, ki tudtok-e e szürke dermedtségtől szabadítani?

III. Nikla és Széphalom.

Berzsenyi és Kazinczy viszonya egy talánnyal kezdődik. Kis János 1802 végén kéri meg hosszú fogsága után a pókfonalakat új szenvedéllyel szövő barátját, hogy az egyházához tartozó sömjéni földesúr három versét megbírálja s hibáit kíméletesen megigazítsa. Kazinczy magasztalással fogadja a fiatal «ömledező» tehetséget, akiben a Martinovics összeesküvés utáni sötétben egy új Pharost lát föllobogni. Az ember azt várná, hogy a levélváltás, versküldözgetés, biográfiai tudakozódás Széphalom és Sömjén közt most már egy-kettő megindul s a mindenre éber Kazinczy a ritka tehetség munkáján ezentúl rajt tartja a szemét. Nem így történt. Kazinczy s Berzsenyi közt hat éven át még csak levélváltásra sem kerül a sor. Sömjén, mint egy elsüllyedt búvárharang őrzi a gyöngyeit gyüjtő költőt, a nélkül, hogy az irodalmi felszín tudomást vonne róla. Kazinczy magasztaló levelében azt igéri, hogy a lemásolt verseket barátjaiknak is megküldi, Virágnak elsősorban, aki leginkább örülhet a horatiusi ódáknak. A Kazinczy-levelezésben nincs nyoma Kazinczy küldeményének, sem Virág válaszának. Az egyetlen, akiről biztosan tudjuk, hogy Berzsenyi verseit megkapta, Csehy József, egy rokonszenves irodalombarát, valamelyik galiciai gar-

nizonban, akit az Isten is arra teremtett, hogy a *Magyarokhoz*-t dagadó mellel olvassa. Ez a jóhiszemű publikum lelkesedésével válaszol: «Be hatalmas költő az a Berzsenyi. Minden szava új lelket ad. Mi felséges poétákkal dicsekedhetünk még, kiket Róma irigyelhetne». Az írók tetszésének azonban nincs nyoma s a debreceni pörbe belekeveredett fölfedező is jégen tartja, hat éven át, az elragadtatását. Történészeink soha föl sem vették a kérdést, hogy miért.

Pedig ez a talány előrevetít valamit a Kazinczy—Berzsenyi barátságból s megérdemli, hogy egy pillanatra elgondolkozzunk rajta. A történtekből világos, hogy valójában sem Kis, sem Kazinczy nem ismerték fel az átadott három versből Berzsenyi tehetségét. Kis János környezetében mások is irogattak akkortájt verseket; a költészet és tudomány fertőzés útján terjedt e korban. Egy-egy verselő vidéki pap, tanár, úgy hintette el az országot írókkal, mint szétszórt gümő a tüdőt újabb gümőkkel. A Kazinczy-levelezésből tudjuk, hogy Berzsenyin kívül Zigán János és Szüts István urak is tagjai voltak e dömölki verselgető eklézsiának. (Az előbbi meg is örökítette Kis hatását a kemenesi életre: «A szép Kemenes-allya kiesebb S szivemet egy időtől fogva Még szorosabban tartja fogva Egész Kemenes kellemetesebb). Kis János óvatos kérelméből az érzik, hogy Berzsenyit legfölebb egy félfejjel tartotta többnek ezeknél a becsülendő uraknál; aminthogy a lángészt benne odáig sem gyanította. De minden nagy dícsérete ellenére, Kazinczy sem tartotta őt többre, első hevében sem, egy tehetséges Kis-tanítványnál, ha ma már nehéz is megérteni, miképpen érezte ő Ber-

zsenyi minden sorában Kis költészetének a másolatát. A három vers közül, tudjuk, a *Reggel* tetszett meg neki legjobban, úgy látszik, e vers Mathisson-íze s a földrajzi helyzet döntötte el Berzsenyi költői illetőségét.

De ép ésszel meg sem lehet róni sem Kist, sem Kazinczyt, ha e három vers elolvasása után nem azt érezték, amit mi. Kis János, a Jénátjárt szépműveltségű elme, egy nehézbeszédű, kevéssé olvasott, bajuszos magyart ismert ott Sömjénben, aki neki komaura volt ugyan, de az elolvasott könyveket barbármód elszaggatta. Versei bizonyára meglepték: sokkal jobbak voltak, mint amit egy téli unalmában versre kapott gazdától várt; a könyvszaggató barbariest azonban a gvadányizmussal terhelt ódában is megtalálhatta. Innen az óvatos kérelem a Kazinczyhoz szóló levélben, mely a gáncsot eleve kizárta. Kazinczyt csodálnunk kell, hogy a számára vadidegen talentum ennyire is föllelkesítette. A hibátlan alcaeusi, a *Reggel* s Kis János barátsága nem magyarázza meg e hatást. Kazinczyt egy pillanatra valóban az új költő forró lehellete ragadta magával. Csakhogy Kazinczynak nem volt igazi kritikai érzéke. A mű külső jegyei elzárták figyelme elől a műben megnyilatkozó költői alkatot. Annak, aki igazi kritikai érzék nélkül folyton bírálni kénytelen, mindig oldalvást jár a pillantása, hogy mások mit mondanak. Kazinczy, ha magában nem is ejtette el Berzsenyit, megtorpant. A Kazinczy-levelezésből 1803 elején több levél hiányzik. Ezek közül hűtötte le egyik vagy másik, esetleg épp Virág ítélete? Vagy ő maga józanodott ki abból a forró lehelletből s rettent meg kompromittáló felfedezettjétől? Bizonyos és

jelképes, hogy Berzsenyi verseinek első, szép visszhangját egy műkedvelő katonától bírjuk, aminthogy a zsenire mindig előbb ad méltó visszhangot egy nyílt, elfogulatlan szív, mint a specerájában kotló irodalmár. Az irodalom, annak ellenére, hogy Berzsenyi Kis János komája és 1808-ig szomszédja is maradt, nem kereste különösképp a felfedezettet.

Része lehetett ebben az elfelejtésben Berzsenyi szemérmességének, vagy, ha úgy tetszik, udvariatlanságának is. A Kazinczy-levelezésből körülbelül tudjuk, miféle hízelgő és magasztaló levélben kellett volna a biztatás után Kazinczyhoz fordulnia. Kölcsey vagy Szentmiklóssy első verses bemutatkozása képet ad erről a lovaggáütő szertartásról. Berzsenyi hat évet várt s hetvenhat vers (legalább a fele remekmű) élén küldte el ezt a tanítványi ajánlást. Mért késett ennyit? Keveselte talán Kazinczy dícséretét? Nemcsak a későbbi ajánlás cáfolja ezt, hanem maga a munkásság, melyet Mathissonon kívül valószínűleg épp Kazinczy példája térített Tibur felé. Kazinczy volt az ő szemében az, aki Horac «magas ömledezését» a világ nyelvére adta. Könnyebb, pallérozottabb verseivel, minden ajánlkozás nélkül is, a Széphalom példájára és tetszésére nézett. Azt mondhatnám inkább, hogy Berzsenyi megrettent ettől a dícsérettől. Eltette sónak és kenyérnek, de ennyire készületlenül még nem akart magából többet mutatni. Fiatal írók, akiket egy-egy sikerültebb művük után valamelyik felfedező-szerkesztő napfényre rángat, ismerik a szédülést, mely a tarsolyunkat követelő felfedező fejcsóválásai előtt elfog. A gyanakvó, autodidakta Berzsenyi, nyiredékei közt ülve, ezt

akarta elkerülni. Méltatlan dolog lett volna, ha egy nemes nagyberzsenyi Berzsenyi Dániel, mint szánalmas poéta lép fel a költők diétáján. A Kazinczy biztatásán, takarékosan, évekig eltengődhetett, nouum prematur annum — a nélkül, hogy mester-tüzét a kétely kikezdte volna. Lehet, hogy védte is már magát. Érezte, hogy más ember, mint az a Kis. Már ekkor megvoltak a «különös principiumai», amelyeket csírázóban egyelőre csak oltalmazni kívánt. Kis János úgy tudta, hogy egészen el akarja vonni magát a publikum elől. Jobb fedezéket nem találhatott magának ennél az elhatározásnál. Az a hat év hézag a Berzsenyi-Kazinczy viszonyban költőnknek egyik legnagyobb vonása. Berzsenyinek kétségkívül szüksége lett volna ebben az időben egy nagy léleknyitó hatásra, mely ereje számára célt, teret s magasságot mutat. De ez csak Hölderlin és Keats nevelője lehetett volna: a görög költészet. Kazinczy felvilágosodása és stilisztikai gáncsai igen sok mélyet és magasságot zártak volna el tőle, egy kis láthatárért.

1808-ban a helyzet más volt. Berzsenyi fölélte magányát; idegen segítség nélkül el kellett némulnia. Túl soká táplálta elméjét és művét önmagából; ezentúl a világnak, közéletnek kellett volna táplálnia. Versei előtt az ajánlás megmutatja, kire gondolt elsősorban, de a verscsomagot mégsem hozzá küldi, hanem Kis János útján Sopronba, a tipografushoz. Kazinczy a kéziratcsomóhoz fűzött jegyzeteiben nem csak Sopront javítja ki Sopronyra a címlapon, hanem Siess Clára nyomdatulajdonosné nevét is özv. Siess Clárára, «mivel a magyar nem teszi az özvegyek keresztneveit a meghalt férjük vezetéknevei-

hez, mint a német». Nem felfedeztetni akarta hát magát, hanem megjelentetni. Kazinczy Bécsből hazajövet, egy nyomdára kész kéziratot ragadt el Kis János kezéből, hogy azt a maga széphalmi laboratóriumában lemásolja, kiigazítsa, agyonpepecselje. Igazi Kazinczy-mozdulat. Most már a vak sem kételkedhetik, hogy az újabb irodalomnak talán legnagyobb aranylelete fekszik a soproni prédikátor kezében. Az irodalombarát öröme s a diktátor aggodalma egyszerre csap fel. Az új költőt a maga csillagnyájába kell vonni, nehogy ellene használhassák föl fényességét.

Az *Ajánlás* megnyugtatja : Berzsenyi mesterei között őt helyezi legelőbbre, ortográfiája azonban vétkes s tájnyelve, nemtelen kifejezései nem ismerik a széphalmi törvényeket. A jó ízlés s a költő érdeke kívánja, hogy a hatalmas, de nyers kötetet e törvényekkel összhangba hozzák. Az is sokkal illőbb, ha Berzsenyit az ő mutatványain, felolvasásain át lassacskán ismeri meg a művelt világ, mintha két kemény födél közt egyszeriben lép elé. Magyarországnak Kazinczyn át kell a költőt kapnia, ez Magyarországnak, Berzsenyinek és Kazinczynak az érdeke. Most már ő keresi föl levelével a Niklába költözött Berzsenyit ; bejelenti kézirata elragadását ; visszanyomja Berzsenyi homlokára az ajánlásban nyújtott koszorút s mindjárt meg is jelöli helyét : «Virág, Kis és Dayka, kiket elsőnek tart nemzetünkben minden, akinek ízlése van, örömmel fogadnak el szent koszorújukba!» A közömbös remete, a jámbor prédikátor és az engedelmes hallgatag halott ; ezekkel kell a barna Berzsenyinek planéta-társként forognia.

Berzsenyi, természetes, mindebből csak a mély szeretetet érzi. Kazinczy szeretetét nem is lehet

kétségbe vonni. O azt, akit bírni akart, elhalmozta szeretetével s szeretetében épp olyan mohó volt, mint amily mohó baráti tulajdonjogában. A baráttalan ember könnyekkel és fogadalommal felel: «Egy igen érzékeny jelenést, egy igen szent ünnepet jegyzett az Urnak levele az én életemnek napkönyvében s nem szégyenlem megvallani, hogy egy pár forró, férfiúi cseppet nyomott ki szemeimből... Ugy vagyon, nem maradt elrejtve az én jó igyekezetem s törekedésem!... Nem múlhatnak el az ily szempillantások mély benyomás nélkül, sem az ily benyomás következések nélkül. Igérem, hogy mindazon időm, melyet magamtól feleimtől szorosabb függezeteimtől elragadhatok, a tudományoké, hazámé. Egy olyan férfiúnak serkentése, kinek ítéletét úgy nézem, mint egy egész nemzetnek szavát, lekötelez engem, hogy lelkemnek minden erejét összeszedjem és felvonjam»... Az ortográfiában, tanulatlanságára hivatkozva, aláveti magát, megdícséri a kötete elé szánt vignettet (egy lantoló múzsa s lábainál Amor a Múzsának karjaira kívánkozva) s maga egész általadásával rekeszti levelét.

Ez az altaládás nem volt szóbeszéd. A szülőföldjéről még sötétebb földre szorult ember igen sokat várt életének első megkésett barátságától. Kazinczyt, az írót, ő haláláig csodálta; a maga nagy példáit látta az ő írásában világfias gráciával szólni. Kalandos sorsa, tájékozottsága, összeköttetései, a nevében összesűrűsödött hagyomány pedig különösképp vonzhatta a félszeg különcöt, aki Sopronon nem járt túl s műveltebb elmékkel Kisen kívül alig érintkezett. Berzsenyi a legmélyebb hálával s igyekezettel fogadta Kazinczy minden kor és rangbeli távolságot feloldó nyájas-

ságát. Egy-két éven át jóformán egész költészete Kazinczy személyéhez tapad. 1809-ben írt tizenegy verse közül nyolc Kazinczyt és Széphalmot ünnepli. Nem volt elég a versei elé tett *Ajánlás*. A Múzsának Kazinczy borostyánát köszöni («Mély sugallásod kiemelt magamból, Sátorod csendes kebelébe intett, Hol Kazinczydnak keze szent örömmel Nyujta borostyánt»); a mutatóba küldött szonetthez ódát ír, megérzi, hogy Kazinczynak felesége a gyöngéje s az ismeretlen grófnőt két versben ünnepli, külön verset kap maga Széphalom, külön verset a gonosz cakó, ki Kazinczynak fiú helyett leányt hozott; első vázlatszerű episztolája is Kazinczyhoz fordul s egy újabb ódát (Mely méltó koszorút?...) maga az elhalmozott Kazinczy kénytelen az első kiadásban (élőktől sajnálván) Orczy árnyékára áttestálni. Mindez nem hízelgés, hanem általadás, egy szemérmes, már-már elhamvadt ember fellobbanása a barátságban. Hogy a költő ebben az általadásban is igyekezett megtalálni a magáét: a versekből láthatjuk. Kazinczy barátja Kazinczy világfiasabb tónusával próbálkozik s az episztolák szélesebb világában keres kárpótlást, nehezebb röptű évekre, lírája régi magasságaiért.

Hogy a nagy lánggal indult barátság nem hozta meg Berzsenyinek, amit várt tőle, közismert. A Kazinczy—Berzsenyi levelezésben e maga előtt is igen lassan beismert csalódásnak gyönyörű dokumentumát bírjuk. Irodalmunkban, mint két csillag kereszteződésének az emléke, csak a Petőfi—Arany levélváltás mérhető hozzá. Ott is egy nyugtalanabb lángember csap le egy hordóban lakóra, a különbség, hogy a mi találkozónknál a remete volt a nagyobb és különb. Berzsenyi kiábrándu-

lását e levelezés alatt ugyanaz a makacsság késleltette, mellyel nemesi világnézetébe, gazda-kötelességeibe, házasságába börtönözte be magát. Az életcélnak kitűzött barátság rég nyűg és zár volt rajta, amikor ő még szent áhítattal szolgált neki. Közel kilencven írói készülettel írt levél örökíti meg ezt a takart távolodást, a Kölcsey bírálatot követő szakításig. A háttér : Napoleon nagy hadjáratai ; beszállásolások, insurrekciók, francia megszállás, Jozefin válása, Mária Lujza házassága, Napoleon bukása s e félmondatokban emlegetett világesemények előtt a hónapos postaúton, Pest, Fehérvár, Lapsény, Lak, Marcalin át, ide-oda-járnak a lassú, ki-kimaradó levelek, a korszak legizgalmasabb lélektani regényével.

Kazinczy első levelei borítékán assesornak címezte Berzsenyit. Berzsenyi elhárítja a rangot, nem vitte ő még esküdtségig sem. «Ha máskor nyujtani akarja uraságod címemet, — írja (szemérmében még mindig urazva barátját, aki őt már első levelében testvérem-nek szólította) — tituláljon Miklai remetének vagy Somogyi Diogenesnek». Kazinczy belekap ebbe a megjegyzésbe «Remetének, Diogenesnek nevezed magadat — írja barátaival szemben használt nyájas helyreigazító modorában. De ez a kedves remete nem az anyaszentegyház istenségeinek papja, hanem azoknak, akik hozzánk Hellasból jöttek által ; de ez a kedves Diogenes neveti ugyan, amiket a világ bölcsei mindenek fölött keresnek — a titulust, hivatalt, keresetet, pénzt, de sem condrában nem jár, sem azt nem hiszi, hogy ami természetes, az szép is». Régebben ő is leszakította volna kálvinusi tűzzel a háromszögű kalapról azt a gombot, de most belátja, hogy külsőségekben, haszontalanságok-

ban megkülönböztetni magát a legszelídebb nevezettel is : éretlenség. «A világot meg kell vetni, de nem szabad elütni és elkülönülni tőle : körülbelül ez a világfias oktatásnak a veleje. A megtámadt remete mentegetőzni kénytelen. De miként!» Hogy én, aki eredetemet Zrínyi, Nádasdy és Gyulafi vérből vettem s jobbanyáimban Csebi-Pogány Ildikót és ezüst medencékbe mosdó Török Magdolnát látok, egészen Diogenes nem lehetek, az igaz, sőt vagynak óráim, melyekben a nagy ősi vér háborgat s azon hérói lelkek hordómat ostromolják, de ilyenkor csak a Múzsákat hívom segítségül s békeségem hirtelen visszatér». Tetszett-e Kazinczynak e gőgös fejfelvetés s nem sorolta-e Török Magdolna ezüst medencéjét éppúgy barátja gyengéi közé, mint Diogenes hordóját : nem tudjuk. A két levélváltó : Széphalom és Nikla közt a távolság ezzel a néhány sorral bizonnyal jelezve van. Egy elsüllyedt ember levelez itt egy elevennel ; egy remeteségbe szorult Zrínyi-sarj, egy mostani gróf vejével.

Kazinczy közlékenységében mint a játékait mutató gyerek, minden apró büszkeségét odarakja új barátja orra alá. A somogyi Diogenes mind e világi büszkeségre különösebb kérkedés nélkül a hordaját kongatja meg. Kazinczy legnagyobb hiúsága a grófkisasszony feleség, aki oly fiatal, hogy mint gyermek Kassán a térdén játszott. Sophiet «az idegen meg fogná ugyan szeretni első tekintettel, de nem keresné benne azt a kultúrát, amelyet kapott, oly annyira ellensége minden affectationak . . . Ő feleség, anya, még pedig szoptató anya s háziasszony . . . A bécsi francia klastromban neveltetvén, hol két tántja, a két Comtesse Rogendorf apácák, franciául töké-

letesen beszél s most, midőn gyermekét emlőjétől akarván elválasztani Kázmérba ment által, Schillert s Goethet magával vitte» ... Mellye, keze, lába s nyelvtudása, schöngeisterei mentes jósága mind leíratik. A válaszban Berzsenyi is lekarakterizálja a maga feleségét: «A mi feleségemet illeti, középszerű mindenben; 14 esztendős korában vettem el, együgyűségben találtam és abból fel sem szabadítottam, mert e részben egy kevéssé napkeletiesen gondolkozom, vagy igazában szólván ezen kis barbaries familiai nyavalyám; testvérei kastélyokban és festett szobákban laknak, de ő énvelem két kis szobában megelégedik. Ha módi ruhák helyett jószágot veszek, nem zúgolódik, hanem a gyertyavesztegetésért és firkálásért nagy panasza van ellenem; de én azt Sokratesként csak úgy hallom, mint a kocsizörgést ablakom alatt».

Kazinczy büszke a barátaira s barátnőire. Amikor Vay Ábris elveszi az unokahugát, Berzsenyinek meg kell tudnia, hogy ez az Ábris a nagy József fia s a még nagyobb Miklós unokaöccse, aki viszont Báróczinak volt testi-lelki jóbarátja, mindketten jóemberei Pászthorynak és az ő apósának persze. Kislányának egy Prónayné (börtönbeli, tizenhárom éves ideálja) a keresztanyja, s ha Berzsenyi kíváncsi, hogy ki az a Gyulai grófné, aki a Melancholiát grottájában kőbevágta: az se lehet más, mint egy a számtalan Kazinczy szerelmek közül. Berzsenyi felől ugyanekkor még Somogyban is csak kérdezősködésre, hallomásból tudnak valamit. Egyetlen ismerősével, az irodalombarát Sárközivel is Kazinczy ismerteti össze Széphalomból. Az ifjú Wesselényi zarándokútján Berzsenyit és Kazinczyt is fölkeresi: mulatságos

összehasonlítani Döbrentei jegyzetét a niklai találkozóról s Kazinczy beszámolóját a széphalmiról. Ott néhány szemérmes szó, baráti pillantás, itt három nap ömledezés. A búcsúnál Sophienak és Miklósnak össze kell csókolózniuk, hogy kettőjükön át a Kazinczy szerelme tökéletes zárt áramkört alkosson. Kazinczy minden esztendőben fölmenne Bécsbe, «mert néki a festés, faragás s ezekkel rokon mesterségek nagy szomjat csinálnak, azt pedig Pesten nem csillapíthatja». 1812-ben Berzsenyi is feljut életében először Bécsbe, csak azért, hogy könyvéhez képbe metszesse magát s ott egy hét alatt semmi érdemest nem talál. «A belvederi festmények mostanában szedetevén új rendbe, sem lajstromot, sem embert nem leltem, aki engem vezetni tudott volna. Knappnak egy mostan élő férfinek quodlibetje, azaz tengerinyula s mindenféle gyümölcse bájolta meg leginkább mesterségtelen szemeimet ; de e mellett sok oly Ádámokat, Évákat, szenteket s madonnákat láttam, amilyeneket én is tudnék festeni». Ilyen műértő és műbarát volt Berzsenyi Dániel. Az udvari színházban egy Neuman leánykának csábító tánca és szépsége volt a legjegyzésreméltóbb tünemény. «Egy ilyen kis boszorkány hamarabb s bizonyosabban fel tudná emelni a magyar theátrumot, mint minden hazafiúi okoskodás és buzgólkodás. S vallyon nem lehetne e nekünk is egy ily lyánykát szerezni?»

Amint látjuk, egy «sznob» és egy «őstehetség» levelei járkáltak Széphalom s Nikla közt. A távolság mégsem volt oly végzetes, mint egy mai sznob és mai őstehetség közt. Ezek a szó magasabb értelmében mind a ketten művelt lelkek voltak : a sznob a ritka fényt nézte s nem az esetlen lámpást,

az őstehetség pedig ismerte a maga határait s nem akarta a világ határaivá tenni, sőt némi nosztalgiával nézett a könnyen röpködőre, mint fecskére a lekötött komondor. A felhozott részletek csak az alkati messzeséget mutatják, ami a barátságnak, akár a szerelemnek, éppúgy lehet ingere, mint elbontója. Sokkal fenyegetőbb a különbség világnézeti téren. Ez mindjárt a levelezés kezdetén rendkívül frappánsmód nyilvánul meg. Kazinczy Berzeviczy Gergelyt, a nagy közgazdászt bírálja, aki az ország jólétéért nemzetiségünket is odaadná az osztrákoknak. Kazinczy korholja őt, hogy mért festi a parasztok nyomorúságát szertelen színekkel, «holott a szeres is elég volna a szép célra». Azért-e, hogy a barbár földesúr megmakacsítsa magát s tagadja, hogy a misera plebs olyan rossz sorban volna? A felvilágosodott birtokos rossz lelkiismeretével mindjárt mossa is magát: «nékem lelkem és érzényem tiszta a parasztsorban szenvedő embertársam izzadságától s pénzétől, az én kezemet csak azért nyálazza meg a tót, mert a nélkül nem tud köszönni, amikor hozzám belép. Feleségem patikából vett szerekkel, étellel, itallal ápolja a házaiknál felkeresett betegeket, mellyét parasztgyerek is szítta egy esetben». Berzsenyi ezt a bűntudatot nem ismeri. Benne a Martinovics utáni nemes úr vet lángot. «Berzeviczy balgatag és gonosz, nem méltó a Karpatus zabkenyerére, sem Uraságodnak oktatására». Ő bizony nem látja a magyart olyan nyomorultnak, mint némelyek. Az asszonya a munkát nem ismeri s a férfiakról pandúrnak kellett lehasogatni a 70—80 forintos cifraködmeneket. Ahol művelt, ott jómódú is, lám a németek azt kapták, ami a magyarnak nem kellett s mégis gazdagok, mert

szorgalmasak. Erkölcs, műveltség kell a népnek, nem alkotmány. Nem tanácsos az alkotmányt folyton cserélgetni. A török politika mozdíthatatlansága az erőnek bélyege. «Az ép test nem változó, minden jelesebb népalkotók a régit szentté tették, az újat pedig kitiltották», s ha Fridrik alkotmányával a régi politika össze is omlott, «meglehet, hogy ezen megöletett centaurus ruhája holta után perkeli meg Herculest».

Hirtelen érvei közt Berzsenyi észre sem vette, hogy Kazinczy barbár földesura helyett szavalt a reformer ellen. Utóbb azonban észrevehette, mert néhány levéllel hátrább visszatér Berzeviczyre: «Hát Berzeviczyvel mire mehettél? Én ekkor úgy szóltam Hozzád, mint egy borzas bajszú magyar, de azóta sokat elnyírtam bajszomból; mit gondolsz, nem kell-e egészen lenyírnem! Nem lehet szentebb kötelessége egy bölcsnek, mint a nép boldogságának eszközlése». E bajusz nyírásnak két vers az emléke: a Kazinczyhoz intézett jambusos-levél (Az a józanság, mely elönti mívedet) és a Tudományok (allegoria Platon után). Az első verset talányossá teszi durva jambusa; (Toldyval eleinte nyers vázlatnak tartottam, melyet Berzsenyi a nagy versfaragó, sosem faragott ki). Mottója «Az ész minden s ebből foly minden jó». Szidja a főurak tarka-idegen udvarát, Csokonaival a magyar irodalom célját abban látja, hogy nyelvünk «sírja szélén mégegyszer szelíd Szózatját, mint a haldokló hattyú Áon forrási közt elkezdené». A másikban az aranykor emberei elűzték az Igazságot és a Szemérmet, a támadt zavarban Jupiter Minervát küldte le a tudományokkal s amióta ezek munkálnak köztünk, azóta van remény, hogy «Kronos boldogabb szá-

zadja hozzánk visszatér az égből». Akár Platonból, akár egy népszerű német bölcselkedő könyvéből szedte ki Kazinczy ezt a költészetéből kirívó allegóriát, Kazinczy kedvéért tette, amint Schiller is az ő kedvéért lépett elő első istennek kunyhójában. Berzsenyi áradó barátságában, kész volt a felvilágosodás vallására térni, s forró mellkasa helyett homloka alatt költeni ki verseit.

A bajusz e szerint gyorsan megnyíródott. Csakhogy a Berzsenyi bajusza szívós dolog, akárhogy nyírják, kinő. A kéznyálazó zempléni tóton és Somogy vad lakosain még csak megegyezett a két földesúr: az arisztokratákon nehezebben. Furcsa itt a világtól elhúzódott dacos középnemes s a fiatalkorától nagyurak kegyein vitorlázó grófi vő álláspontját összemérni. Berzsenyi nemesi álláspontjában következetesen tiszteli a társadalmi hierarchiát, a ranghoz járó külfényt, a titulust. A nagyurakat ő, a poéta, nem dorgálni kívánja, hanem legkiválóbbjaikon át serkenteni. Kazinczy akárcsak egy hímnemű Mme Verdurin, Proust szalon-szervező polgárasszonya, kifogyhatatlan rajongója minden előkelőségnek, amely az ő köréhez számit s engesztelhetetlen mindazzal az arisztokráciával szemben, mely e körön kívül esik. Nem igazi jakobinizmus ez. Jakobinizmusát ő könnyen összeegyeztette a helyzettel (Róma s Hellász kinőtt a más igazgatása alól S nagy lelke bírta fékezni önmagát. Mi kiskorúak vagyunk s bennünket az Atyai fenyítés kapcsol együvé, írja Cserey Farkas, császári és királyi kamaráshoz címzett episztolájában) a klikk-rajongás az, ami alkalmi jakobinust csinál belőle. Van Swieten, Pásztory, gróf Török, a Vayak, Dessewfy, Cserey az ő emberei. Ezeknek a szabadkőműves társa-

dalma, mint egy elízeum lebeg a magyar arisztokrácia fölött; a többi megvetése poklában senyved. Csakhogy Sömjén és Nikla nem igen hallottak ezekről az emberekről, annál többet Keszthelyről, Cenkről, Eszterházáról, Prónayakról, Telekiekről. Így Berzsenyi ódái sem szólhatnak azokhoz, akikhez Kazinczy kívánná s ezt Berzsenyinek folyton éreznie kell. Már barátságuk elején védekezni kénytelen, hogy a három Festetics-vers után még egy negyediket is írt a gróf fiához. «A Festetics Lászlóhoz írott óda — azon kis complimenten kívül, mely nélkül a nagyokhoz menni nem szabad — nem egyéb, mint titkos intés és buzdítás vagy legalább más nem akart lenni. Én hernyókról, gimplikről, pipiskékről, mint Nagy Ferenc, ódázni nem tudok, sem arkangyalokról és Belzebubokról epopeázni, mint Milton. Emberekhez szeretnék szólni, mint Horác, ezeket pedig vagy újjá kell teremtenünk vagy meg kell elégednünk a középszerűséggel.» Kazinczy Berzsenyi vers-gyüjteményéből, esztétikai ürügyön, de átlátszó ellenszenvből sorra kihagyatná a neki kedvetlen darabokat. A Széchenyi-ódának, legalább egyik Festetics-ódának éppúgy ki kell esnie, mint a Horváthhoz és Kisfaludyhoz szóló daraboknak vagy a Fohászkodásnak, mely szintén egy kedvetlen személyhez, az Úristenhez szól. A «nagy» Eszterházi ódájáért («nagy pénzben!») már-már a hízelkedés alól kell magát Berzsenyinek kimosnia. Berzsenyi remeteségéből nyugodtan hivatkozhatik költő-tanítói szerepére. Minden cselekedet becsét a hely és az idő szabja meg, ez ad becset az ő serkentő ódáinak s ez a megódázottak mérsékelt érdemének. «Egy oly népnél, ahol a nagyok az anyanyelvet cigány-

nyelvnek nevezik s a magyar írónak nem is köszönnek s a legjobb poetát legfellebb is joculatornak nézik, Festetics nagy ember, vagy ami még több, jó ember» igazolja magát barátságuk vége felé is.

Kazinczy ezekhez a tanító magyarázatokhoz helyesel, de ha alkalom kínálkozik, ő is megejti tanító szúrásait. Festetics, a nagy, csak harminc pengőt adott egy tudós ajánlására, gróf Fekete meztelen bachanáliát rendezett Pesten 1800-ban; a vén Rhédeyt, ki úgy élt, mint Catilina, megsüvítette 16 éves felesége mellett a guta.

1812-ben Desewffy József a diétán, a magyar nyelv ügyében szólva, Kazinczyt magasztalással említette. A nagy hírre, mellyel Széphalom rögtön elbüszkélkedik, Berzsenyinek is van egy kis melldagasztó ujsága: Teleki főispáni beiktatásán báró Prónay, a beiktató, őt a nagy palotába hivatta s mint poétát megköszöntötte. Ugyanaz év őszén pedig az új administrator körútját téve, Sárközihez áthivatja őt s minden úri bolondságtól mentes modorával megvesztegeti. Somogy kezdi megbecsülni a költőjét. Kazinczy fél ettől a megbecsüléstől. Prónaynak különös levélben hálálja meg a védettjének szerzett örömet: lám más uraink milyen ridegek, mondja, Festetics sem fogadja el Rumy Monumenta hungaricájának az ajánlását. E felhányás mint Berzsenyinek megírja, nincs minden fulánk nélkül, hisz Prónay a Kis János előszaváért egy fityinget sem adott, azonkívül, akár csak a ti Telekitek a nyelvrontók ellen szólt. Csodálja, hogy Teleki más által tétetett figyelmessé megyéje gyöngyére s később kereken kimondja, hogy a hipochondrikus Prónayt nem restelné mint a héringet ketté szakítani.

Berzsenyi ezekre a csípésekre röviden felel: — Prónay előtt kár volt őt dícsérni, megvédik őt a versei. «Teleki felől jól ítélsz. De én sem mondám őtet nagynak, hanem csak jónak s így is csak a legközönségesebb értelemben. Ezt megérdemli, ha őtet nem Catóhoz, nem Aristideshez, hanem csak azon törpe sarmatákhoz hasonlítod, akikhez való». Kazinczy hiába tanította meg még barátságuk hevében a szűkszavún érdeklődő Berzsenyit, hogy melyik az a fa (a szabadkőműves acatia) amelyet a Báróczy-epigrammjában a «gallya» helyébe kell rakni s hiába céloz, hogy még határtalanabbul szeretné barátját, ha «nem lett volna szükséges azt a kérdést tenni», — Berzsenyi múzsája Széphalomról lassan-lassan visszatér a valóságos Somogyba, s a leszólt hipochondrikushoz és administrátorhoz szóló ódák e két főnemest odaemelik, ahova — Kazinczy szerint — maguktól nem mehettek volna. Széphalom magasabb világ, mint Somogy; az orthologus főurakhoz szóló ódák azonban jobbak a széphalmiaknál.

A visszatelepítést Niklára különben (akaratán kívül) Széphalom indította meg. Kazinczy még 1810-ben felhívta barátját, hogy az elhúnyt Wesselényi emlékére kiadott albumba ő is írjon egy emlékverset, mert mint mondja, Baróczi kőművessége után Wesselényi atroxságát is divatba akarja hozni. Berzsenyi először szabódik: nem nézik-e majd őket, egy kötetben annyi énekest bérelt siratóknak. De amikor Kazinczy ragaszkodik a maga jóakarójához s annak élettónusához, egy csodálatos ódát küld Wesselényi hamvaihoz. Az atrox tárgy kilobbantotta az atrox költőt. Berzsenyi akár önön géniuszához intézhette volna e verset. (Nem úgy jelentél meg te

hazád egén, Mint egy szökőfény, mely mosolyog s kivész. Mint egy szivárvány tarka párák Kölcsönözött ragyogásaikkal: Te mint az orkán s mint az olympi láng, Megráztad a gőztorlatok éjjelét S villám szavad megszégyeníté A gonoszok s cudarok dagályát.)

Két év mulva, a kettős kitüntetés után, ez az atrox költő fordul Prónayhoz és Telekihez. A három óda Berzsenyi személyhez szálló ódái közt nemcsak a legérettebb, de a legberzsenyibb is. Látszik, hogy most már ismeri, akikhez ír s egyenrangú férfiként áll meg előttük. A *Prónayhoz* az ő Exegi manumentuma. (Győztem, lerázták combaim a fövényt Izzadt fürteimen szent olajág lebeg Nevem kiküzdém a homályból S általadám maradékaimnak.) Áradó örömével s egyszerű befejezésével olyan mint Wesselényi lovai, akik a szakadék szélén egy füttyre erőlködés nélkül megállnak. A *Gróf Teleki Lászlóhoz*, melyet a balatoni nimfa szájába ad, mintha csak a Széphalommal tanulva vitázó Berzsenyi hitvallása volna. Az első négy versszak a Teleki-ősöké, Korviné, (ki hazánk Bellerophonja lett) s a humanista pécsi püspöké. E négy versszak a Kazinczy tanítására felel a magyar történelemről: Stultoram regum et populorum continet aestus. A következő két vers Anglia tanítványát ünnepli Telekiben. Anglia volt Berzsenyi kedvenc állama; onnét várta ő a művelt főmagyart, amíg meg nem kapta Széchenyiben. Egy vers vallomás Somogyról: Lásd e tájakat is, ... Nézd a puszta virányt s tunguzi vad lakóst.» A költemény gerince: a Berzeviczy ellen szegzett érv az erkölcsös népről, a bajusz asclepiadesi sorokban. A nagy népet nem a helyzet teszi, hanem az erkölcs. «A fényes Latium s

Sparta kevély feje A virtus meredek bércein ötle fel.» «Tedd a durva geatát a Tibrishez és A hét hegy lakosit Bosporus öblihez, Barlang lészen amott a Capitolium S itt új Róma emelkedik». E hely után, melyben a bajusz ódázó szécshenyizmussá emelkedik, gyönyörű sóhajtás a befejezés: «Menj! megcsillapodott a zaj előtted és Szendergő suhogás váltja fel a morajt; Nézd a kék Badacsony lassu Favont lehel S nem küzd a Tihany ősz foka».

Kazinczy sajnálja ezeket a verseket címzettjeiktől, de a forradalmat, mely Berzsenyiben folyik, nem rosszalhatja, sőt talán észre sem veszi. E versek tónusa az ő esztéta szemében mindent elföd és megment; ahogy a *Táncok* vad magyar toborzójában, vagy az *Emmihez* első versében (Láng az éneklő, heve forr dalában) sem vette észre a Wesselényi-ódával önmagához ismét kedvet kapott lélek rázkódását. «Ő egy kis Sonderling, egy Rousseau», — mondja Berzsenyire s az irodalmunkból hiányzó atrox tónus továbbra is megtartja barátja helyét a Daykáé közelében (aki mellől Kist a szuperintendensi szürkeség, Virágot a fanyalodó viszony lassan elviszi). A rendi és kőműves ellentétnél, amely a Ferenc és Józsefkor emberét választotta el, végzetesebb volt az irodalmi, mely a nemzet-tanító ódaköltő és a stílvegyész irodalmár közt támad. Berzsenyinek a költészet metrumos diéta volt, ahol azért szólal föl az ember, hogy nemzetét emelje. A fölszólalást mindig a helyzet, indulat igazolta, — a nyelv stílus, forma ennek az indulatnak csak következményei, csata hevében szerzett kardjai. Bessenyeitől Adyig, sőt tovább, a legjobb magyarok ezt minden esztétikai tan ellenére így érezték s

a niklai Diogenesz e magyar tanító-hóbortjában éppúgy leszármazottja a bihari Diogenesnek, mint az urbánus Kármánnak, aki nem a szót, hanem a «lényeget kalapáltatja» velünk. Első episztolájához még mentegetőzve fűzi hozzá «Én nem tudok megszabadulni azon nevetséges bolondságtól, mely engem szüntelen arra ösztönöz, hogy használjak és tanítsak, pedig látja az Isten, hogy bolondság! Ha a római lelket sem Cato mennydörgése sem Tibur zengése fel nem tudták ébreszteni, mit nyikorgok én az én hordómban». Később, csendes lázadása idején már kevélyen mondja: «Az én legjobb ódáimnak becsét azoknak céljaikban keresd, egyébiránt engem meg nem fogsz érteni». Mi lehetett ez a beszéd Kazinczy szemében? Az, ami a mai literátorokében. Bizonyíték rá, hogy a zseni nem tudja mi az, ami őt naggyá teszi.

Kétéves utazás után Berzsenyi viszontlátja Pesten a verseit, — Kazinczy másolatában, változtatásokkal, jegyzetekkel, új szót követelő hézagokkal. Berzsenyi talán nem ütődött meg annyira ezeken a jegyzéseken, mint mi. Annak a kornak szép szokása volt a költőtárs egy-egy helyén eltünődni, egy-egy illő kifejezésre, prozódiai igazításra a figyelmet felhívni. Csokonai is készített ilyen pepecselő jegyzeteket, Kazinczy kérésére, a halott Daykához, sőt egyszer még Berzsenyi is ráállt, hogy Kazinczy episztolájára ilyeneket tegyen, a sztereotíp széphalmi formulát is átvéve: «ha a nemzet nagyobb és pallérozottabb részének nyelvén szólni nem félsz: tedd...» Az sem bánthatta annyira, mint minket, hogy a feltűnően megdícsért darabok, az *Ulmai ütközetet* kivéve, majd mind a közepes rimes darabok (a legnagyobb

magasztalást például a *Szerelem*hez intézett ódácska kapta). Berzsenyi a maga helyén mindenik versét szerette (ebben az anyai szerelmében tréfásan Kisfaludyra hivatkozott, aki az ő vasi sógora előtt verseket olvasva «De biz mind szép ez», kiáltotta tűzbejötten) s megértette, ha Kazinczy inkább a dalokhoz vonzódik. Némelyik megjegyzés fölött a bajusznak egy mosolyt kellhetett eltakarnia «Balzsamos kenet, melyet Siria napja főz... Ha nem a Sirius csillaga akart-e lenni? Ha az: kérlek össze ne tévesszük ezt a Siriával, mely tartomány neve». S egész Kazinczyra vallón: «Nyögdécselni. Ezt a szót valaha én faragtam. Azt hittem, hogy szép. Nem az: nyögdelleni az szép». Jobban fájt már, hogy Kazinczy az ő kedves tájszavait (pirholagos csatináz stb.) noha helyettük jobbat ajánlani nem tud, kiirtja s a tuladunai rövidítéseket, mint bimbaja, tünő, illatos, szenvedhetetlennek mondja. De mindezt ellensúlyozná szemében, az anyag ízléses könyvekbe osztása, s a *Magyarokhoz* végső alakját megtermő, kitűnő tanács. Legkínosabban a kidobott versek érinthették. Méltatlan a gyüjteménybe: a *Magyarország, Tizennyolcadik század, Lajos és Mátyás, Festeticshez, Széchenyi, Horváth, Balaton, Ifjúság, Magyar tudósokhoz* (később Barátaim) s a *Fohászkodás*, mely a jegyzet szerint «messze alatta van a tárgynak «Én jónak tartanám e 10 darabot egészen elégetni,» — fejezi be jegyzéseit a nyögdelő inkvizitor.

Berzsenyi mindezt lenyeli. «Jegyzéseidet és változtatásaidat megvizsgáltuk, írja szűkszavún és sok szép észrevételeket találtunk bennek. Használni fogom azokat, valamint csak izlésem és poézisem természete megengedheti». De kilenc

hónap alatt mégis csak megérik benne az ellenmondás («Te sokban igen sanyarú bíró vagy, írja, s az «igen» semmiben sem jó») s védi a szavait. A főtámadást azonban nem itt intézi Kazinczy ellen, hanem a tiszaiság-dunaiság kérdésében. Az ő dunaiságait tiszaháti előítéletből helyezi átok alá, pedig a magyar nyelv oly szűk, hogy csaknem minden iparkodásunkat annak bővítésére kell fordítanunk ; azt az ő legkisebb provinciájára, a Tiszahátra, szorítani annyi, mint az ő legtermészetibb élelmének legegyenesebb segédforrásait bevágni.» Lelkes tájhazafiságában mindjárt meg is magyarázza, hogy a dunai nyelv miért bővebb a tiszainál : «Itt voltak s vagynak legfőbb városaink. Itt laktak minden királyaink, itt volt és itt vagyon a kereskedés, itt volt mindenkor a magyar nagy világ, itt volt és itt van a népnek színe, itt a földnek és életmódjának különbfélesége, melyek mind annyi forrásai a nép ismeretének — s szavainak. A tiszai föld eleitől fogva csak pásztorok hazája volt, hol a természet üressége nem szülhet egyebet lelki ürességnél. » Esztétikai okai is vannak arra, hogy az ő dunai s azonbelül is kemenesalji, bakonykebli nyelvéhez ragaszkodjék. A magyar nyelv s különösen a tiszaháti nyelv, nagy hibája a hangnyujtás és az «ezés». Az ő művelt parasztsága, mint a Kazinczy kifogásolta helyek is mutatják, pergő, hajlékony nyelvű. A tiszahátiakat a somogyi tótból lett magyarokhoz veti, akik erdegnek mondják az ördögöt s irinek az ürüt, mert őt és űt nem bírnak.

Kazinczy válaszában a mellékes ortográfiai kérdésekre bő választ ad : a dunaiságot azonban kurtán intézi el. «Az író nyelve nem a dunai,

nem a tiszai, hanem a magyar Schriftsprache. Nem szabad máson írni. Austria, Tirolis, Bavaria Alsasia nem perorálhat; a német a sax beszédet követi, noha az kis táj, mert az a Schriftsprache.» Nem veszi észre, hogy ezzel nagyon XIV. Lajososan vágta el a dolgot: az irodalmi nyelv én vagyok. Berzsenyinek mindkét fő tételében igaza volt: Kazinczy, minden nyelvújítása ellenére nyelvszűkítő volt, aki a magyar nyelv fejletlen állapotában s a tizenkilencedik század elején, akarta utánozni a tizenhetedik századi udvari írók válogató munkáját a Rabelais szótárában. Irodalmunk, szókincsben Petőfiig, Aranyig sőt a Nyugatig sínylette ezt a hibát, magyaros fordulatokban, (olvassuk Bethlen Miklóst, Bessenyei Tarimenesét) halálig sínyleni fogja. Ugyanígy örökeleven programmpont marad a pergőnyelvűség is, melyet a nyelvérzék arra is rákényszerít, akit a szülőhaza kévánom-ra és kégyó-ra tanít. Itt-ott túllő Berzsenyi a célon (például a kétértelmű szavaknál, melyeket Kemenesalja tesz egyértelművé; így hogy szél s szil: Wind s a széle valaminek, vétek: dobok és vítek: hiba), támadásán mégis érzeni kell, hogy egy nagy költő gyakorlata ütközik meg bennük egy nem-mindenben szerencsés literator elveivel.

Ez a költő-literátor ellentét még kínosabban ütközik ki «irodalompolitikai» (borzalmas szó, a tárgyhoz illő) elveikben. Barátságuk itt romlott meg s lett gyanúval ecetes. Kazinczy az első levéltől kezdve mindent elkövet, hogy barátját ellenszenveibe és frigyeibe beavassa és bevonja. «Óvjanak meg a Helikon istenségei, hogy a poéta Berzsenyi valaha cirkulusokat quadráljon s Kant ellen irogasson, mint amit a poéta Horváthon

látok», — üti ki mindjárt kezdetben Berzsenyi megódázottjai közül a leggyengébbet. Bacsányiról azt tudja meg a kiralyhű foldesúr, hogy a franciák vele íratták a proklamációt s a béke után nem mervén Bécsben maradni, ellódult láb alól s itt hagyta feleségét. A debreceniek korlátoltak ; azt tartják, hogy a magyar eine abgeschlossene Sprache, mint a görög és római s hogy ebből sem elvenni nem szabad, sem hozzáadni, sem változtatni, mint az ő bibliájokból. Kisfaludyval szemben eleinte még tétova. «Férges darab — írja Berzsenyinek a Kisfaludyhoz intézett ódájáról — írj másikat neki.» Annál lelkesebben ajánlja Kist, Virágot, Daykát. Berzsenyi könnyen megegyezik vele az ellenszenveiben, a kedvencekről azonban hallgat. Kis és Virag, mint ódatárgy, mégis csak a mélt óbbak közé tartoztak e szarmata földön, ha azonban mint mester mesterségükben mustrálta meg őket, éreznie kellett a maga nevetségesen nagy túlerejét. Nyiltan megmondja, hogy ő egész irodalmunkban csak Kazinczyt irigyli, elsősorban epistolái kecses-művelt nyelvét. A többiek? Berzsenyi jó kritikus volt. A Kazinczyéhoz képest «Kisnek episztolája nem egyéb, mint búcsúztató», szalad ki a száján. Kazinczy már-már feladná Kist és Virágot. «Daykán kívül — írja — egy éneklőnk sem tudja az én lelkemet úgy illetni, mint Te.» De Berzsenyitől «elkapkodják» az ajándékba küldött Dayka-kötetet is ; ő maga futtában nézte át, nem ítélhet róla ; annyi bizonyos, hogy az egri papok durva paskvillusát nem érdemelte meg.

Paskvillust azonban senki sem érdemel, aki ír és a nyelv csinosítására törekedik. Berzsenyi már a csipkelődő *Tövisek és virágok* miatt is félti

barátját. «Azt óhajtanám, hogy nyilaid nyilván ne sértenének, hanem csak titkon és látatlan, mint az Apollo nyilai». Tégy kérlek, a cinke helyett cinegét — esedezik a nyomorult Cinke professzorért, akivel Kazinczy orthológus perbe keveredett. Kazinczy ezt az óvatosságot nem érti. «De miért akarod Te, édes barátom, hogy személyt ne bántsanak az én nyilaim? A Jézus Krisztus isten volt és mégis korbácsot kapott azok ellen, akik az ő templomát megfertéztették ... Hát az átkozott, Istentől elrugaszkodott Voltaire mennyi epigrammában s nem epigrammában bántogatta Monsieur Frenont?» Szelídsége bizonyítékául mindjárt mellékli is a Himfynek címzett *Tűzre felét* epigrammot, melynek az igaza kétségkívül nagyobb, mint jámborsága s az *Epigrammi-moralt*, mely Niklát a «Csipd, döfd, rugd valahol kapod a gaz latrot» kegyetlenségével ijeszti meg.

A «Csipd, döfd, rugd, valahol kapod» gyümölcse, ahogy azt Berzsenyi előre látta, ha késett is, beért s lehullván, 1815-ben kettejük fejére lottyant a *Mondolat*. Vitázni lehet rajt, hogy a nyelvújító pört mi idézte fel, a nyelvújítás-e vagy Kazinczy klikk-ösztöne. A szófaragások fénykora a kilencvenes évek voltak; az ekkor fellépett írók egytől-egyig gyártották, csonkozták, hajlították a szavakat s egy Barczafalvi túlzásai ellen akkor épp Kazinczy szólalt fel a Kassai Magyar Múzeumban. Az új költők, Csokonai, Himfy, Berzsenyi, valamennyien a megújított nyelven szóltak s főrendtől a «debreceni sulyom kofákig» mindenki talált valahol tapsoló társaságot. Mi a magyarázata, hogy 1815-ben az ország nagy része elviselhetetlennek érzi a nyelvújítást s olyan goromba pamflet, mint a *Mondolat*

meg tudja tépázni Kazinczy tekintélyét? A *Mondolat* keletkezése sokat megfejt. A magja Debrecenben készült, a dunántúli származású irodalmárorvos, Szentgyörgyi eszkábálta össze egy baráti társaság számára mulatságul. Szentgyörgyi Kazinczynak is barátja, sőt háziorvosa volt s maga ijedt meg legjobban, amikor évődő nádnyilait a Mondolat tegzében kapta vissza. A kéziratos füzet, kézről kézre vándorolva, egy veszprémi írnok, Somogyi Gedeon kezébe került, aki Debrecen tréfás nyelvvédelmét, a Kisfaludyért duzzogó dunántúliak gorombaságával dagasztotta fel. Széphalom a nagyhírre kapott kötetben: Dicshalom; a lantoló Kazinczy szamárháton ül s mai magyar szótárunk egy része is nevetségessé tétetik.

A nyelvújítást a szükséggel megokolni nem lehet; nagyobb része volt abban a racionalizmusában erőszakos ízlésnek, mely a nyelv történelmi forrásai helyett inkább az emberi találékonyságból merített. Néhány hiányzó szóért a nyelv egész súlyos szerkezetét megbontani nem kellett: ezt az új, fellengőbb és kényesebb ízlés kívánta. Kazinczy ennek az ízlésnek volt prófétája. Debrecenben a Földi-hagyomány s a helyi géniusz ezzel szemben támasztott nevető és bosszankodó ellenzéket. Debrecen nevetését azonban ki kellett hurcolni a sivatagbeli városból s ezt végezte el Kazinczy sértő magánleveleivel, s a Tövisek és virágokkal szított gyűlölet. A nyelvtisztaság, mint nálunk a tisztaság általában, furkósbotul felragadt jelszó volt csak, hogy avval a megsokalt emberen végigverjenek. Dunántúl azért lett orthologus, hogy Kazinczyn üthessen. A húsz éve folyó nyelvhigítással szembeszállni, a

nyögdellő kényességet leinteni bizonyára nem ártott volna ; de az orthológia szítói : megsértett írócskák és tudósocskák ; tekintélyei : a megváltozott irodalomba ítélkezni beleszagolt főrendek ; trombitái goromba városi írnokok voltak . Így a Mondolat a nemest és helytelent, jót, rosszat összekeverve végül is a nyelvújításnak használt s a «társadalom» «csend», «csermely» ,«túlvilág», «űz», «ügyes», «zamatos», «való», «vértanú», «vígasz», «alak», «alkalom», «alkony», «árny», «csin», «cím» szavakat éppúgy nem nyomhatták el a melléjük kevert szóabortusok, mint Berzsenyi kigúnyolt sorait a feloldó próza.

Berzsenyi a Mondolatból tanulta meg, hogy a Kazinczy barátjának ellenségei gyűlöletében is osztoznia kell. Niklán íróféle nem igen járt, Berzsenyi senkivel sem poharazott az irodalomról, az ő kocsánya az irodalmi élet felé: a Kazinczyhoz szálló *Ajánlás* volt. Természetes, hogy Somogyi Gedeon őt is összekapta széphalmi barátjával. «A villámvezető Sassal aetheri szárnyakon merengő melancholia» hallhatta gúnyolni stílusát s «gyakran szenelőm mellett téptem bajuszomat» — kezdi ővele mindjárt a Vezérszó is. Nikla igyekszik méltósággal viselni a Széphalomért kapott verést, s még ő csiggatja barátját, akit a visszakapott csipés, szúrás, rúgás detektívvé és átmeneti embergyűlölővé tesz. Somogyi Gedeon életrajza hetek alatt a kezében van s mikor faggatózására Berzsenyi megerősíti gyanúját, hogy «Kisfaludy és a Kisfaludy emberei a gyilkosok», keserű elégtétellel írja : «felette kedves előttem az a hír, hogy Kisfaludy tudott a Mondolat felől. Ennyire viszi az embert a dölyf». Gyanakvásában annyira megy, hogy Fazekasnak

ezidőtájt megjelent *Ludas Matyi*ját is mint irodalmi pamfletet olvassa s önmagát Döbröközinek nézi, holott a kézirat 1804-ben egyszer már a kezében forgott.

Kazinczynak egy esztendő meghozza az elégtételt; pesti ifjai közül kettő: Kölcsey s Szemere, Pécelen a Szemere-kastélyban, ötleteikkel egymást gyujtogatva, egy elleniratot ütnek össze, mely Somogyi Gedeonhoz címzett levelekben Kazinczy s a jóízlés valamennyi ellenségén végigszánt. Ez az *Antimondolat* jól folyó eleven vagdalkozó írás, a két fiatalnak biztos a győzelme; nemcsak Bohogyi Gedeont páholja benne végig, hanem mindazt, amit maradiságnak érez. Széphalom boldogan veszi az ifjúság kiállását, Berzsenyi azonban neheztel érte. Az írókhoz nem illik, hogy ilyen gyerkőce csúfolódásokba keveredjenek. Hát erre nevelte Kazinczy az ifjakat? ... Amikor először Pesten járt s Kazinczy a véleményét kérdi róluk, Vitkovicsról, Szemeréről, Horvát Istvánról, Kölcseiről, ő kitérően válaszol: «Ezek a nemes indulatú s nagy készületű ifjak Téged imádnak, minden második szavok: Kazinczy, Kazinczy. Te mindent tehetsz vélek s reménylem, hogy az ő heveket használatlan nem is hagyod.» Nos, Kazinczy nem hagyta használatlan a hevük. Berzsenyi a maga könyvkiadása közben tapasztalhatta ezt. A náluk is túlzóbb Helmeczy lelkesítette fel a kispapokat, hogy a pátenssal megkárosított gazda helyett a nyomtatás költségét összeadják, ő végezte a korrektúrát, ő javítgatta bele a kéziratba nyelvész-elveiket. Berzsenyi szégyelte s megköszönte az alamizsnát, amelyre rászorulva nem volt. Dohogott a nyelvészetért és a masodik kiadásban külön ajánlással

fizette meg Helmeczynek a nyomdai szivességet. Az ifjak lelkesek voltak, mint Kazinczy s szerettek gyámkodni, mint ő. Az *Antimondolat* azt mutatta, hogy csípni, marni, rúgni is. S ő hozzájuk volt kötve, már versei második kiadása sem maradhatott civódásuktól ment: Helmeczy egy neológus értekezést szerkesztett mögé. Az illedelmes, magára tartó gazda kezdte elvonni magát Kazinczytól. 1816-ban csaknem egy évnyi hézag van levelezésükben. 1817-ben Festetics meghívására részt vesz a keszthelyi ünnepségeken. Berzsenyi, aki idáig Széphalomnak messze bolygója volt, közös asztalnál ült Kisfaludyval, Horváthtal s azzal az apátplébánossal, aki a Mondolatot mint sajátját terjesztette. Ezt nehéz elviselni. Hiába számol be Berzsenyi szokatlan részletesen az ünnepségről, védi a grófot, korholja Kisfaludyt, — Kazinczy megmarad a mellett, hogy ő nem illik Keszthelyre. Berzsenyi a barátság kedvéért ráfeleli, hogy ő sem, — de a következő mondata mégis csak odahúz. Berzsenyiben ekkor már készen áll Kazinczy ellen egész későbbi vádbeszéde, nagy írói erényei mellett pepecselő külkritikusnak, hiú patvarkodónak, az ifjúság megrontójának tartja. Hanem amilyen tehetetlen és lojális ember, ez a vádbeszéd egy életen át is begyöngyölve marad benne s holtukig elküldi kézcsókját Kazinczy grófnéjának, ha egy nyíl át nem repül a Dunán, s Kölcsey bírálata a bőre alá nem oltja a távolról rosszalt Kazinczy-mérget.

IV. Összeomlás.

Berzsenyi összeomlása a Kölcsey-bírálat után következett be. 1817. márciusában még legterjedelmesebb ódája, a Keszthely Istenei megy Széphalomra, a szeptemberi kurta, zaklatott levélnek pedig már a «garázda» bírálat minden tárgya. Utána harom éven át hallgat s amikor újra ír, mint árnyék mutatkozik be, mert az a lélek, mellyel Kazinczy valaha annyit vesződött, nincs többé. A kortársak szánalma s gúnyja megegyezett benn, hogy a testes Berzsenyiből a Tudományos Gyüjtemény hét-nyolc kifogása csinált árnyat. Kölcsey elrémülve olvassa az árnyéklevelet (melyet Kazinczy lelkes másolatokban küld szét, tónusát magasztalva), s nem érti, hogy egy kritika valakit több mint három éven át ilyen hangulatban tarthatott. Az utókor az ő elrémülését mint fejcsóválást vette át s sajnálkozva állapította meg, hogy a műbírálat első komoly kísérlete egy Berzsenyit ütött ki az írók sorából.

Berzsenyinek így csaknem az a szerep jutott irodalmunkban mint az Archilochos kigúnyoltjának. Egy költő, aki az első kritikába beleőrül, legalább olyan nevetséges, mint a polgár, aki egy gúnyversért felköti magát. Berzsenyi hiába okolta félhaláláért «epehideg»-ét és a feldőlést s csak

mellesleg a kritikát: a kortársak és az utódok tudták, hogy a melancholia csak a nevét kapta az epétől s emlékeztek még a laki hídra, melynél máskor is megzúzta már magát a fölborult Berzsenyi, a nélkül, hogy árnyékká vált volna. A félhalál okai közül így csak a Kölcsey-bírálat maradt lábon; a többivel legfölebb a rendkívüli hatást mentegették.

E mentegetést ki kell egészítenünk. A mai olvasó megszokta, hogy a kritika épp a legnagyobb tehetségeket szemük láttára tegye Szent Sebestyénekké, a nélkül, hogy tehetségüket és tekintélyüket ez a nyilazás elrontaná. Berzsenyitől is azt várná, hogy olyan nagy lélektömegnek nyugodtabban illett volna állnia, ha egy-két gombostűvel megbökdösik. Ezzel az álperspektivát adó felfogással szemben meg kell mutatni a Kölcsey-bírálat valódi súlyát s a súlytöbbletet is, amelyet Berzsenyi életében nyert.

Berzsenyinek nem ez volt az első «összeomlása». Tíz évvel előbb, alig harminc-harminckét éves korában keblét egyszer már «szomorún bezárja; S mint az őszült kor, komor és magányos Rejteket választ s szenelője mellett Tépi bajúszát». Az az összeomlás bizonyára nem volt ily teljes; inkább egy komor zsákutca csak, melyben teremtő ereje önmaga ellen fordul s a megállt mintázó kéz egy csüggedt homlokot támaszt alá. Rejtegetett versei kiröpítésével ebből a zsákutcából vágta ő ki magát, Kazinczy barátsága ennek a nincs-tovább állapotnak adott levegőt és célt. A viszonylagos megnyugvást két elűzött isten visszatérése jelzi. A sivár Valóság helyett megint a Jámborságot és Középszert hívja meg új niklai tűzhelyéhez s mosolygó bükkfa kupájá-

hoz. Egy-két év alatt nagy utat tettek ezek az istenek: Tiburba küldték vissza s Jénát is megjárták; arcuk komorabb s fenköltebb lett; úgy látszik, a halott Schiller elhagyott kerti házacskájában ültek és virrasztottak. A Kazinczy-barátság megengedte a lelkesedést s a lelkesedés elviselhetővé tette az életet. Igazán megnyílnia nem sikerült Széphalommal szemben sem. A Kazinczy-levelezésben épp ez a legizgatóbb: egyik oldalon egy ember, aki mindent kimond, még azt is, amit szándéka szerint elhallgat, a másikon egy lélek, amely szól, vall s szavai mögött mégis pince ásít: elhallgatott tartalékjai. Az ódaíró Berzsenyi nagysága mindig határok közé zárt, éles körvonalú, mint a görög hősöké, a levélíró Berzsenyi temérdekségét ez a beláthatlan mérvű s mindig érzett elhallgatás teszi szörnyeteggé. Mintha állandóan félni kellene magától; fél mozdulatokat tesz, nehogy az egésszel elrontsa a piciny barátot, akit a tenyerére vett. Az órjás meghatott hálája egy ideig elfedi ezt a szörnyfélénkséget. Ahogy hidegednek, a beszéd mögött mind nyomasztóbb a csend. A Berzsenyi-levelekben a súlyosabb rész túlmaradt a tollon s ez az elhallgatott és mégis folyton jelenlevő súlyosabb az, ami Berzsenyi első félösszeomlásából a teljesbe átvezet.

Manapság gúnyolódni szoktunk az ihleten. Ez a gúny: divat, az ihlet azonban élettény. Mindig ismerték, amint költőgúnyolói is ismerik. A poétai anyagot csak vérbő szervekkel lehet magunk alá gyűrni, akár a nőt; az agynak ez a létünk mélyéből felszálló erekciója az ihlet. Vannak, akikbe látogatóba jár, mint lidérc a toronyba, vannak, akiken állandóan átvilágít s vannak, akik mint

a zseblámpát, gombnyomásra gyujtják. Berzsenyi ihlete nem ilyen volt. Nála az agyi ihlet csak egyik megnyilvánulása volt az egész test ihletettségének. Zömök, erős testének ifjonta a tánc, birkózás, lovaglás, szerelem: mind izom-ódázás volt; a nyelv hegyén lebegő csak fokról fokra szerezte meg köztük az elsőséget. Más súrolódik, csiszolódik a világon; Berzsenyi csak ebben a hatalmas vegetatív ihletben tudott a világgal érintkezni. «Az én szüntelen ízgó és kalóz elmém — mentegeti magát rossz írásáért — csak úgy tudom huzamos figyelemre szorítani, ha azt az ő tárgyában egészen elmerítem és mintegy belefojtom, de ezt kicsinnel teljességgel nem tehetem; míg az óda reptével héjjáz, addig hívem, de ha azt egyszer írni kell, kezemtől hirtelen elpártol». Az ember vagy ódázik vagy mélázik. Vagy Kinizsiként táncol vagy hever. Vagy elaléltatja kedvesét, vagy köpenyébe burkolja fejét. Könnyű volna megnevezni az alkatot, amelyet valószínűleg az érrendszer jóvoltából ez a lobbanó-konyuló ihletritmus jellemez. Mi azonban Berzsenyit nem beosztani akarjuk, hanem tolmácsolni. Az ihlet ára a kopás, fáradtság; ezért húzódik tőle a test, hiába kergeti az akarat a benne talált örömet s eredményt. Az olyan sokszorosan ihletett test, mint a Berzsenyié: ezt a fáradságot és restséget egyre hatalmasabban érzi. Ez az értelme a Berzsenyi-évben egyszer már idézett helynek: «Nincs jó rossz nélkül, mert már érzem, hogy életemnek hathatósága életemnek rövidségét okozza. Én már most formális öreg vagyok, oly öreg, hogy alig becsülhetek egyebet mint a nyugodalmat».

Berzsenyi ezt 1811-ben, harmincötéves korá-

ban írta. Ekkor már két éve elhangzott a panasz: «Ez a tavasz nékem szomorúan köszöntött be: egyik nyavalyából a másikba estem. Még eddig a múlandóságnak semmi magvát sem éreztem ereimben, de most érzem egész semmiségemet és csüggedek». A múlandóság magvai: a hamu, amivel az ihletében elégett ember lassan tele lesz. Amikor 1810-ben fölmegy Pestre, a sovány literátorok nem győznek csodálkozni, hogy egy költő ilyen kövér lehet. Kazinczy még az ő hírük után is megijed a Berzsenyi képétől, nem hitte, hogy barátjának a lelke ekkora testben lakozzék. A kövérséghez aztán sorra megjönnek a csúz, reumás szembaj, epebetegség, kedvetlenség. Az ihlete paradicsomából kitudott ember egyre jobban megtelik tulajdon hidegével s mind nagyobb ingerre van szükség, hogy önhamvaiból időre-órára fellobogjon.

A szervezetnek ez a lassú elhamvadá samagában is elég, hogy egy zabolázhatatlan ifjúból melankóliás férfit csináljon. De a szürkülő alkati talajon Berzsenyiben még más hatalmak is munkáltak. A Virtus, a nagy kifosztó, most fizetett az ifjúnak adott sugallatért. Berzsenyi, mint minden moralista, túlkomolyan vette emberi helyét: születését, osztályát, családját, kötelességeit. S mi a komolyság bére? Ott él egy elnyomott, keletiesen szeretett asszonnyal, aki csak a vagyonszerzésben társa; gyermekei jussáért küzdve «poétának sem elég gazdag, sem elég szegény», gazda-gondjai szűk körbe zárják, melyen méltó barátot nem találhat. Valóban: be van börtönözve virtusa választásába s amióta Sömjénről elkerült, magát a tájat is börtönnek látja. Berzsenyi Somogyot nem szerette. Aki Niklát és

Kemenesalját, mint én is, két egymást követő nap látta, ezt megérti. Az éter kékjében lebegő kristályhegyek és a nyájasan kiterült lapály után itt haragos-zöld hepehupák közé fullad a láthatár. Niklára ma is csak dűlőút visz be, elátkozott udvarházaival nem messze a Balatontól: «emberi végállomás». «Somogy nékem csak számkivetésnek helye; feloldhatatlan kötelek vonnak azon földhez, mely az én szebb korom napjait látta» — írja, amikor 1811-ben, a pénzrontó, márciusi pátens, a vasi jószág kiváltására összerakott összeget elvitte. Berzsenyi rejtélyes vagyoni viszonyai megérnének egy tanulmányt; annyit így is látunk, hogy egész életében váltságdíjakat rakott össze. Előbb szerény sömjéni részjószágán, a felesége jussán szűkösködött a somogyi hatszáz holdért; aztán Somogyban takargatott a sógorainál zálogban maradt vasi jószágra. A patens visszalökte őt a számkivetés földjére; felesége később tizenötezer pengőt örökölt egy magtalan nénjétől, de a zálogföldet féltő sógorai kivitték, hogy annak is csak a kamatját élvezhesse. A meghosszabbított (s mint tudjuk, életfogytiglani) fogság, természetes, még jobban szorította. Míg a kékkötényű kemenesi népet állandóan magasztalja, somogyi jobbágyai: «a tunguzi vad lakosok» közt sívár despotának érzi magát. A nép itt többször is megszalasztja az urakat; 1831-ben a kolera hírére ő maga is nemesektől sűrűbben lakott vidékre menekül.

A folytonos harc, magány, mogorvaság a nagytáncos fiatal úrból tíz esztendő alatt nehézkes különcöt csinált. Kazinczy kéme, Sárközy, nagy tudakozódás után azt jelenti róla 1809-ben Szephalomnak, hogy él Niklán egy emberséges úr, akit

mivel sehova nem jár ki, senki sem ismer. Amikor 1810-ben, hosszas készülődés után életében először megjárja Pestet, a literátoroknak sehogy sem fér a fejükbe a Kazinczy nagy embere. Berzsenyi bágyadtságáért az utazást és a Duna-vizet okolja, valóban a vidékies félénkségét s a mögötte hánykódó poétai dölyföt okolhatná. A fényes Dunahídon, a pesti kávéházban nem lehet szépenfogalmazott levelek mögül védeni ihletből tanuló, tanulásra nem szorult lelkét. Itt a stílus méltósága nélkül ő maga áll, szétment test, nehézkes gazda, a baráti tanult fecsegésben kábuló mezei ember. Egy kolonc-Berzsenyit kell neki Pesten végighurcolni; gőggel mégis, mert ez a Berzsenyi nagy költő, lángész, földesúr, akinek félbajuszára jut egy-egy ilyen ügyeskedő Szemere, Kölcsey. Hogy mentse magát, nagyokat hallgat, a kávéházban Biharival húzat, búcsúzásnál becsapja barátai előtt a kocsiajtót s elmegy, a nélkül, hogy Virágot meglátogatta volna. Hja, a Duna-víz!

Ezt az első kelletlen benyomását a literátorvilágról elmélyítik a Kazinczy-barátság évei. Emberre szomjazó emberből, aki segítséget kér magánya elviseléséhez, félelmét leplező órjássá válik, aki tudja, hogy csínján kell bánni az irodalmi emberkékkel, akik egyelőre barátságosan és tevékenyen nyüzsgik őt körül, de ha magára haragítja őket, Poliphemosként csúffá teszik. Fölmegy közébük Pestre, episztolákat irogat nekik, elnézi, hogy kötetébe belepöttyentsék a maguk nyelvésztudományát: de belül folyton ingerültebb. Akkor már jobb szívvel hallgatja a gróf Weimárjában, a keszthelyi játékokon, szegény Horváth Ádám varkocsos kántálását, mint az ő tudós bolondságaikat. Méltatlanul kisebbí-

tett episztolái 1815 tájáról: e literátor-álcás, szörnyeteg-keservű Berzsenyi vallomásai. A *Vitkovics Mihályhoz* «mínthogy minden verselők Homér atyánktól fogva ekkorig Falut dícsértek», az eszme-cserélő pesti literátor-életet dicsőíti. Ebből is sokat idézték mostanában a piciny Budát fölnagyító képet (Midőn Budának roppant bércfokáról Szédülve Pestnek tornyait tekintem S a száz hajókat rengető Dunát, A nagy Dunának tündérberkeit, És a habokkal küzdő szép hidat, Melyen zsibongva egy világ tolong), túlzó nyelve bizonyítékául. Nos, a túlzás Budát illetően aligha volt akkora, mint a literátori gyönyörök terén, melyeket ő Helmeczy, Virág, Szemere társaságában a «világ főbb történetének» s «Kopernik égi törvényeinek» a taglalása közben ígért magának. Néhány hatalmas képen s egy kis udvarláson kívül az egész arra jó, hogy a maga világát felpanaszolhassa. «Van itt is ember, mondd, de milyen ember? Ínség, gonoszság néz ki vad szeméből S lesujt pipádért hogyha nem vigyázsz. Szemét sötétség, vállát terh sanyargja. S utálja mindazt, aki boldogabb. S mi szép mulatság látni izzadását, Mi szép nekem még rajta szántanom S aszott kezéből lesni sültemet?» A *Döbrentei Gáborhoz*, mint a könyvgyalázókat lehordó *Vandál bölcseség* is, látszólag a Mondolat gúnyjára válasz. (Azok, kik a szent Cátót pökdözik S a bölcsek atyját méreggel megölték, Élnek ma is még s mérget öntve marják Mindazt, ki odvok mellett elmegyen S csudáljuk-e, hogy ránk morogni mernek?), de ingerültsége az egész tudósvilágnak s literátor-szellemnek szól: «Így a tudósok tarka serge is Bizarr agyakkal rakva, tömve van. Az egyik a szent régiség barátja S

utálja mindazt, ami új s nem ó: A Himfy verse néki konyhadal Akárki mit mond, mert cadentiás. A másik újat s csak honit szeret. Kitiltja Hellas nyájas isteneit S igaz keresztény verseket kohol. Van aki minden új szót megkacag, Ha azt tudóstól hallja s nem fonóktól, Mert néki a nyelv csak fonóba készül S ahhoz Kazinczy és Virág nem ért. Van aki mindig új szót fúr, farag, A leghelyesbet százfelé csigázza S abból viaszként majd istent csinál, Majd tücsköt s azzal mint naggyal dicsekszik. Van aki mint egy szemtelen kofa Rothadt gyümölcsét lármásan dícséri s az átmenők közt majd ezt majd amazt Betyár gúnyokkal megtámadni kész, És a becsület úgy hozván magával, Üstökre, pofra kél akárkivel». A *Pesti Magyar Társasághoz:* a tudomány szövétnekét emeli, de leglelkesebb fejezete az eloszlatandó sötétségről szól: «Ez istenének a barmot hiszi, Imádja a föld ocsmány férgeit S azoknak embervérrel áldozik, Emez vakító papjának ganéját Mint szent ereklyét tisztelvén, eszi. Amott az odvas fákban éhezik Az embereknek girhes istene». Hitünket sem nevezi már szentnek, mint néhány év előtt, amikor a Religiók eredetéről írt: «Aegyptus áldott földe kérkedik Az ész legelső nyilt virágival De ott fakadtak egyszersmind azokkal A hit vakító, szentelt maszlagi, Melyek korunkig hintik mérgeket S örök zavarba dönték e világot». A magyar jambus a Bánk bánon kívül sehol se hordott annyi szilaj shakespeare-i sort, mint ezekben az embergyülöletüket rejtegető episztolákban.

Beborult, sivatag-táj a Berzsenyi lelke már akkor. Talán nem is volt szüksége a szépség villámcsapására, hogy amit a sötétség eltakart, kegyetlen fényével megvilágítsa. Hogy mi volt

dukai Takács Judit Berzsenyinek, ember nem tudhatta s ma sem tudhatja. A válaszfalat a gazdag, fiatal lány s a családos sógorbácsi közt talán még a szív sem doboghatta át. Judit Berzsenyi feleségének volt az unokahúga. Dukán élt a Kis Somlyó túlfelén, Berzsenyi kedves Hetyéjétől néhány kilométernyire. Gazdag lány volt; Berzsenyi egyik levele földesúri szabatossággal hetvenezerre becsülte. A Kemenes-vidék magas nő-kultúrájában termett: külföldi írókat olvasott s klavírján komoly zeneműveket pengetett. Jó háziasszony volt: verseit is rokka-pergetés közben írta, a mellett a legvirgoncabb, leglelkesebb társalkodó; önéletrajza szerint «úgy tódultak hozzá a jóakarók és barátok, mint jó gyóntató páterhez a bűnös lelkek». Anyja tizenhat éves korában halt el s ő huszonháromban ment férjhez. Közben költői levelezést folytatott a klasszikus verselésért rajongó szolgabírókkal és Berzsenyi-kiadó hittanárokkal. Wesselényi körútján már mint dunántúli nevezetességet látogatta meg, 1815-ben az Erdélyi Múzeum hozta versét s ő volt a királynője Keszthelyen a helikoni játékoknak. A nehezen mozdítható Berzsenyi 1815-ben hozzá intézi a költőnőkről szóló episztoláját. A törökös gondolkozású férj ebben mint feminista mutatkozik be. Négy sora önmaga ellen van kilőve: «S kívánhatunk-e tőlük oly csudát, — írja a nőkről — hogy céljainknak megfeleljenek És lelkeinkkel összezengjenek. Ha őket a vad gyermekségbe zárjuk!» Dícséri Juditot, a női méltóság bosszulóját (akinek «izraelita nevén» Kazinczy addig bosszankodott, míg Malvina nem lett belőle): «Kihágsz nemednek szűk korlátiból, Melyekbe zárva tartja vad nemem». Ritka együtt-

léteikkor s levélváltásaikban másról mint irodalomról alig lehetett szó; a mester Himfy szószátyárságától s Csokonai ízléstelenségétől ijesztette a tanítványt, az meg Berzsenyit is belefoglalta helikoni rigmusába: «Keszthely; szent természet remekelt csudája Dicsőn zenge téged a felkoszorúzott Berzsenyinek csoda isteni múzsája». Volt Dudinak ennél szebb versszaka is: de tehetség vagy atyafiság magukban mégis alig vonzhatták a remetét a leány mesterévé. Dudi tünemény volt s a remete boldog, ha beszélhet róla: «Az én barna Malvinám az ő tölgykoszorújában s Grátiáktól tanult öltözetében innepünk istennéje vala» — írja a helikoni lakoma beszámolójában. Életében egyszer még pletykálkodik is Malvina kedvéért: «Ebédnél a gróf kínálá Dudit. Kisasszony, úgymond Kisfaludyné, már most nem módi ám a konyhán jóllakni, hanem ittbenn kell enni». Berzsenyi fölfogta a költőnőt ért sérelmet s magáévá tette. Elgondolhatjuk, hogy Kazinczy is.

Milyen volt egy ily ünnepély után Nikla? A virtus Keszthelyen nem engedett meg Berzsenyinek többet, mint hogy csendben gyönyörködjék; otthon folytathatta magában villám után a sötétséget. A barátság különben nem tartott soká; Berzsenyi megbetegedett, Malvina férjhezment s véget ért a regény, mely talán regény sem volt, csak utolsó visszhangja a tíz év előtti anakreoni dalnak: «A társaság feléled, Minden derül tevéled Minden: de én, de óh én Némán lehajtom elhalt Orcámat, és szorongó Keblem döbög, szemem sír». Az epehideges, eltört sódarú Berzsenyi otthon ül az új niklai házban, legidősebb fia, Farkas, gimnáziumi jövőjén töpreng s morog a Tudományos

Gyüjteményre, melyet előfizetett s számait mégsem kapja. Egynap azután átküldi Somsisch Miklós gazdatársa s az irodalmi rovatban ott van a Berzsenyi Dániel verseiről szóló recenzió. Kölcsey írta, akivel két év előtt Pesten együtt nézegették a Kazinczy jegyzéseit.

Kölcsey Ferencnek két fontos tulajdonsága volt: a csillapíthatatlan elégedetlenség s egy kissé sápadt eszményiség. Mind a két tulajdonsága indokolva volt sorsában és szervezetében: az árva, félszemére vak, érzékeny fiú, kinek a szerelem talán mindvégig verstéma maradt, tanulmányaiban s a tanultsággal lehúzható ideálokban szerzett elégtételt az életért. Az ifjúkori barátok éppolyannak mutatják őt, mint húsz év mulva országgyűlési naplója: Kölcseynek semmi sem jó, Kölcsey emészthetetlen zúgolódik, Magyarország vaskos, faragatlan faunájával, Kölcseynek életfogytig tartó alkalom az eszményiség horzsolódására s jajkiáltásaira. Később ez a nemes, de inkább az érzett, mint észrevett valóságból táplálkozó elégedetlenség, jobban megtalálta helyét. A magyar nép zivataros századaiból fölbúgva, himnuszt adott a népnek, melyet halotti dalokkal s jobbratörésben égő tanulmányokkal siettetett felébreszteni; majd a hatalmas Wesselényihez szegődve, mint tiszta irályú eminens deák, fogalmazta meg a nemzetnek baráti köre szenvedélyeit. Ekkor: pályája kezdetén, Kazinczy szolgálatában még nehezen szerzi táplálékát; s emésztődő természete (Oh sírni, sírni Mint nem sírt senki még Az elsűlyedt boldogság után, Mint nem sírt senki még Legfelső pontján fájdalmának Ki tud? Ki tud?) indulat-üggyé teszi az ízlést és az esztétikát, mely Kazinczynak csak csipkelő-

dési alkalom volt. A kádenciás bölcsekben, ízetlen leoninusgyártókban, nyelvvédő oskolamesterekben akarja megvesszőzni ezt a durva országot, amint ez az Antimondolatban már sikerült is neki. De az ízlés-inkvizitornak nagyobb vad kell, mint a silány Bohogyóiak: így vállalkozik az újonnan megindult Tudományos Gyüjteményben Kis, Csokonai és Berzsenyi bírálatára.

Ezt a három bírálatot, bár külön jelentek meg, egyszerre kell olvasni; csak így érthetjük meg, mit akar velük Kölcsey. Egy bírálat önmagában csak kvalitatív elemzés; azt tudjuk meg, milyen tulajdonságokat vett észre a bíráló a megbírált-ban: a bíráló értékrendjét nem adja kezünkbe. Kölcseynek a Berzsenyi bírálatát, mint színképet, el lehet fogadni. Kitűnő a jellemzésül választott versszak: (Emmi, nékem sem fedi szívemet jég. Láng az éneklő heve forr dalában; Ömledő bőség, magasabb csapongás Önti ki lelkét.) Költészete csúcsait is jó érzékkel jelöli meg: a kiemelt időmértékesek közt ott a Közelítő tél, a Magyarokhoz és a Prónayhoz; a rímesek közt: a Búcsúzás Kemenesaljától, Életphilosophia és Levéltöredék. Igaz, hogy Berzsenyi gyengébb műveket is felvett gyüjteményébe. Igaz, hogy kifejezései exaltáltak s itt-ott nagymondásszerűek, rímelését is rosszalhatta az akkor jelentkező kényesebb rímigény. Hogy tárgyköre szűk s kevés verse közül is nem egy a másikra utal: már pontosabb kifejtést kívánna; de bizonnyal kevés számú verset írt, s mivel nem a földön járt, hanem a felhők közt «fellengett»: kevesebbet érintett, madártávlata nagy kört zárt be egy-egy versszakba. Abba is belenyugodhatunk, hogy balatoni regéjét kár volt asklepiadesi mértékre vonni.

Az Epistolák nem durva jambusokba öntött deklamációk ugyan, de első kísérletére, a Kazinczy Ferenchez intézettre ez is megáll. Tájszavai: méhe, pirholagos, csatináz, bennünket nem bántanak, de ennyi korízlés-diktálta szigor nem ronthat el egy igaz vonásokból álló lírai arcképet. Bosszanthat, hogy a bírálatban a kis hibák nagyobb helyet kapnak, mint a nagy erények, de ez lehet még módszer-dolga. Kritikus tekintheti a kifogást mesterségének, semmiféle kánon sem írja elő, hogy dícséret és hibáztatás aránya a bírálatban ugyaz legyen, mint erényeké és hibáké a műben. Kölcsey Berzsenyi-bírálata, befejezésétől eltekintve, önmagában nem rossz. Semmiesetre sincs benne akkora torzítás, mint a *Csokonaiban*, mely önmagában is hamis és becsmérlő. A két bírálat igazi gyengéje akkor bújik ki, ha a Kis-t is elolvassuk velük.

Bessenyei 1817-ben rég el volt temetve, nemcsak mint test, mint szellem is, a széphalmi sírásó fölötte tökéletesen működött. De az irodalmunk kezdetét jelző négy kísérlet közül állt ekkor még három s Kis szuperintendensen (Kazinczy barátján) Berzsenyin és Csokonain át Kölcsey tulajdonképp őrajtuk ítélt. Tekintete Berzsenyivel szemben élesebb volt, mint a Kazinczyé. Széphalom Niklát mindig egy fényes filiáléjának tekintette, Kölcsey bölcs szimata észrevette az elütő törekedést. Aránylag elég jó kritikai érzékét az iskolás szenvedély csapta be annyira, hogy a három költő közül Kisnek jutott a menny, Berzsenyinek a purgatórium s Csokonainak a pokol. Pedig ő is Berzsenyit és Csokonait tartotta nagyobb tüneményeknek, ez érzik a bírálatokból, de a Kazinczy hajlékony elveit dantei szigorral végrehajtó ortho-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

doxia nem ismert megalkuvást: Kis az édes, nyugodt, philosophikus kedély (valóban az volt, csak közepes költő!) az esztétikus-ég legfelsőbb példái közt lebeg; Berzsenyit: ömlő heve és nyelve föl, dagálya s bajusza lefelé húzza; a rossz születésű, kollégiumi műveltségű, sokat irkáló Csokonai intő példájává tétetett minden induló talentumnak. E három ítélet közül az első és utolsó akkoriban általános volt, elterjesztette Kazinczy szívós barátsága és éllenszenve. A három bírálat igazi újdonsága: Berzsenyi purgatóriumi helye. Kazinczy lelkesedése s a köteteit fogadó köztetszés után ez bizony lefokozás volt.

Mért kellett Berzsenyit lefokozni? Már Kazinczyban is ott motozott, hogy a niklai ifjú más, mint az ő pesti ifjai; «ő egy kis Sonderling, egy kis Rousseau», akit Pestre kellett utaztatni, az ifjak frigyébe újra s újra bekötni, Dayka csodálatára ismételten serkentgetni. Az ifjak, akik Berzsenyinek a dolmányát is megfoghatták, ezt a másvoltát még jobban érezték. Rajongtak érte mint Szemere és Horvát, vagy húzódtak tőle, mint Kölcsey, de semmiképp sem számíthatták maguk közé. Kölcsey, tudjuk, egy «nyaláb nyekergő verset» vitt a Pesten járt Berzsenyinek s annak már akkor sem tetszett ez a Kazinczy-csemete. Már ekkor felvillant köztük az alkati ellenszenv, mely magukra tartó, ellentétes természetű tehetségek közt oly hamar megjelenik. A testes, nehézkes-dícséretű, udvariatlan őstehetség s a félszemű, érzékeny, elégedetlen urbanus: hamar megtalálhatták egymás ellen a kellő ítéletet. A Berzsenyi-bírálat végén alighanem ez a rejtett vélemény csapott ki, Sándor-vers és rossz rím ürügyén a bosszantó régi kádenciában «Debrecennek utcái,

sírjatok. Nem kérdi már az idegen, hogy ha Lukács pap itthon És egészségben vagyon». Ha valaki, Berzsenyi nem szolgálta meg, hogy méltatását ezzel a siratóval fejezzék be, Kölcsey azonban kiadta benne igazi véleményét: írhatsz te fellengő ódákat, alapjában elmaradt, rigmusos magyar — debreceni vagy.

Az ellenszenvnél azonban nagyobb hatalmak is dolgoztak itt. A személyes ellentét csak csomagolása volt az alkatba írt ellentétes irodalmi szándéknak. Kölcsey látszatra alig több még ekkor, mint egy türelmetlenebb, ifjabb Kazinczy; néhány élesebb követelményében azonban már ekkor előre szökik, irodalmunk tizenkilencedik századi útjára. A rimes-időmértékes, Ráday-vers sürgetésében kérlelhetetlenebb, mint Kazinczy; de a görög idomot is feláldozná érte, hogy egy vérmérsékéhez illő, hajlékony, édes menetű, tiszta rímű formára szoktassa pallérozandó nemzetét, a magyar verset arra az útra szorítva, melyet a magáén kívül később a Bajza és Reviczky neve jelöl. Haragszik a régi mithológiai lomtárra, a verseken csörgő gyanánt zörgő Tempékre, Zephyrekre, Boreasokra, Baróti-ízű dörgedelmekre, nyelvi duzzanatokra, vad-nedv kifakadásokra s egy símább, omlékonyabb, érzelmeiben felolvadt nyelvet követel, mely Lukács pap magyarságát az elmélkedni és könnyezni szerető európai nemzetek közé nemesíti. Ízlésében fínyásabb ő az illatokkal táplálkozó úrihölgynél is. Kedvenc Kisében kifogásolja, hogy «a föld jól lakik árvizekkel» s a Kazinczyhoz intézett nászénekben «Ki derítheti fel homloka ráncait» a csúnya ráncokat felhővel vagy más ilyesmivel cserélné fel. Berzsenyit ez a vers, ez a nyelv, ez a kényesség ejtette

el. S ne csodálkozzunk, hogy el tudta ejteni. Bármily hatalmasan áll Berzsenyi e literátori követelmények fölött, újság, korszellem, ifjúság Kölcseynek kedvezett.

A három Kölcsey-bírálatban többször előfordul egy név, melyet Kazinczy, főként 1817-ben, nem említett volna ekkora tisztelettel. «Lilla úgy nem éri fel Himfyt, mint a messzéről csillamló tűzi játéknak fénye a volkánét». Míg «Berzsenyi legsebesb lángjai közt is szelíd», Himfy «lángja szilaj, csapongó, elborító s phantasiája órjási s elkapó». Kisfaludy Sándor, a Széphalom és Sümeg közt dúló háborúság ellenére is: vitathatlan tekintély az elégedetlen Kazinczy-tanítvány előtt. Míg Kazinczy egyezkedni próbál s később összekap a virgonc és kevély katonaköltővel, aki közérthető jól ömlő és közepes fényű Szerelmével először szerzett a magyar lírának közönséget, Kölcsey föltétlen hódoló s még a Ráday-vers hianyát is megbocsátja neki. Miért ez az engedékenység? Kölcsey Kisfaludyban, igen jól, az új embert látja, az ő századának az emberét. Mintha csak érezné már benne a másik, tehetségesebb Kisfaludyt, aki a Ráday-nemet is megtanulta s néhány év mulva Kölcsey verseivel a maradék Kazinczy-hagyományt is fölveheti sekélyebbenszéles Aurorájába. Kisfaludy Sándor s Kölcsey azok, akiknek folytatásuk van, Csokonai az, akinek ne legyen s Berzsenyi, akinek úgy sem lesz. A Kölcsey-bírálatban Berzsenyi a mellette elrobogó ifjúság félig gúnyos tiszteletadását kapta meg. A bírálat lehagyó, ember-kicsinylő, rozsdás fegyverekre visszamosolygó. A magábaroskadt Berzsenyi az irodalom obsitját kapta meg benne.

Elképzelhetjük haragját. Ő, aki már a Tövisek

és virágok óta kedvetlen figyelte a literátor-szellem terjedését, most a maga hordaján hallhatta a gúnyosan koppanó parittyaköveket. Ha a Mondolaton bölcsként mosolyogni próbált, a visszakámpoló Antimondolatért már haragudott. Mi lesz az irodalomból, ha komoly írók az irodalom útszéli betyárjaival, mint Szemere s Kölcsey tették, gyürökre kelnek. Nem merül-e alá a poétai méltóság ebben a huzavonában s nem veszi-e el az ilyen cigánykodás a főrendek kedvét a literatura szolgálatától és támogatásától? Berzsenyi, mint úr és remete, egyaránt irtózott ezektől a literátor-kötődésektől. Mintha csak érezte volna, hogy egyszer még rá is rákerülhet a sor s akkor mindenkinél védtelenebbül találja, kezdett tiltakozni ellenük. A költő üljön a vérebeliek közt; serkentse, tanítsa őket s érezze tiszteletük; így képzelte ő a költő hivatását. E sok gonosz beszédet az irodalom körül csak költő-lehangoló, közönségelrontó zajnak nézte. A Kölcsey-bírálat neki azt hozta hírül, hogy őt is kikezdték az irodalom temetőbogarai. S ez annál fájdalmasabb volt, mert sok tekintetben maga is tetemnek érezte magát.

Magános ember a megtámadtatásban mindig érzékenyebb. Mivel hírnevét nem társas-szerződések biztosítják s az érdem e földön gyenge biztosíték, a támadásban egész tőkéjét látja kockán s a támadóban érdeme-merénylőjét rettegi. Csoda-e, ha a Berzsenyi érzékenysége, a Kölcsey-bírálat dícséretein át a benne rejlő lefokozásig hatolt s a «férgek kórusát» hallotta belőle ki. «Kist igen atyai módon oktatja, inti, de bezzeg engem cum gentibus megtámad» — üti el a bírálat minden jogát az igazságosságra s haragjában Kölcsey «kamuti sze-

méről» beszél. A reakció súlyos, de mégsem rémlátás váltja ki. A Kölcsey-bírálat, bár egyesek felháborodtak rajt, Berzsenyit mégiscsak félreállította. A literátori szellem, akárcsak az érintetlen nemzetet kikezdő vérbaj, mindig hevesebben dúl, ahol először lép föl. Ahol a vélemény még nem folyó pénz, ott egy jól kivert kritikai ítélet: fétis, a valóságnál is erősebb. A pesti írók, akik először megrettennek Kölcsey bírálatától (Horvát István még kiáltoz is ellene), most hogy a nagy ember homlokán koppant a kő, bálványdöntő mámorban úsznak. «Én is tisztelem Kölcsey recenzióit, — írja Kazinczy — nekem nagyon kedvesek, de nem úgy tisztelem mint Pest tiszteli, amint hallom». Berzsenyi később panaszkodik, hogy Vitkovics és Szemere őt a bírálat után szembecsúfolták. Kölcsey pedig még évek mulva is megköti magát ítéletében: egész mást érdemel egy Kisféle szelíd poéta, mint egy vidéki vadzseni, aki azt hiszi, hogy bajusza alól minden szó egyenesen a halhatatlanságba gördül által. A Kölcsey-bírálatok lenyűgöző, fétis-erejét leginkább mégis Toldy Handbuchja mutatja, mely tizenegy év mulva a Tudományos Gyüjtemény bírálatai után jámbor szolgaisággal másolja be Kölcsey jellemzését s értékrendjét. Ez a könyv kész bizonyítéka kritikai érzékünk tehetetlenségének: a Kisfaludy előttiekről éppoly ellenőrzéstelen veszi át Kazinczy személyeskedő ítéleteit, mint Kölcsey tette s haladás csak a Kisfaludyakkal kezdődő új irány magasztaló kodifikálásában van. Ha igaz is, hogy Berzsenyire a Kölcsey-bírálatnak inkább csak a dícsérő része olvastatik rá, de hogy a pöbelhaft Csokonaival a másodrendű csillagok sorába szorult, az az anthológiában közölt versek számából

igen jól kitűnik. Míg Kisfaludy Regéiről azt halljuk: «Es kann einmal nichts ungrischer sein, als diese»; az, ami irodalmunkban idáig igazán a legmagasabb volt, amolyan babér-befutotta, elrejtett szoborként áll, távol az irodalmár-tudattól. Ha Berzsenyit a Kölcsey-bírálat egészen el nem temette, azt megint beavatatlanoknak, elsősorban Széchenyinek, köszönhetjük, aki mint ama másik katona, a Magyarokhoz első kéziratát olvasó Csehy József, a galíciai garnizonban, lelkesen emelkedő kebléről tudta meg, hogy Berzsenyiben egy hatalmas poétát olvas.

Berzsenyi első sebével Kazinczyhoz fut. Bejelenti, hogy már csak irodalmunk érdekében is, megleckézteti a goromba kritikust; levele csak néhány felvilágosítást kér. Kölcsey nagy feneket kerítő bevezetőjében a német esztétikusok objektív és szubjektív költőjével kezdte; egyikre Homér és Goethe, a másikra Euripides és Schiller a példa. Berzsenyi, aki a visszaharapás helyét keresi, barátjától kérdi, jól van-e ez a négy összepárosítva, úgy hiszi, Schillert rosszul karakterizálja, hisz «annak nem a keble zajog, hanem a feje». Aztán a görögül nem tudók elképesztésére szánt aristotelesi kifejezést (eis to kreitton) s Kölcsey származását és lakóhelyét tudakolja. A levél rövid, indulatos, nagy forrongás kirepült szikrája; az embernek mégis az öreg Toldi jut eszébe, amint a csúfolódó apródok közül a király elé rohan. De ez a Toldi, mielőtt a héttollú buzogánnyal a király fejét megkínálná, előbb az apródokra próbál ráreccsentetni vele. A büszke levélben egy szó sem kéri, de Berzsenyi mégiscsak azt várja, hogy tízéves barátságuk után Kazinczy inti le «merénylőjét». «Mivel tapasztalom, mennyit

vesztettél te a Mondolat által, szükségesnek tartom, hogy magamat oltalmazzam» — vonja bele Kazinczyt egy félmondattal a megbántottak szövetségébe.

A szikrányi ravaszság célt tévesztett. Kazinczy válasza nem elégíthette ki Berzsenyit. Széphalmot a fiókegyházai közt kitört villongás kényes helyzetbe hozta: Berzsenyit igaz, Dayka, Kis és Virág közt szokta emlegetni, de Kölcsey mégis csak szebben fújta a nála tanult leckét. Az Antimondolat írója ő; félelmes tanultság, nagy darab jövendő. Két egymásthajtó levelében igen óvatosan rosszalja a bírálatot: Kölcsey mindennel elégedetlen, sanyarúbb mint lennie kellene. De ami igazán fáj neki a recensióban, annyi, hogy a Kazinczyhoz intézett Ajánlást üres darabnak, a Török Sophie magasztalását laterna magicai játéknak s a tőle tanult jambust durva deklamációnak mondja. No meg azt is nehéz a másolás prófétájának elviselni, hogy Kisfaludy és Berzsenyi nem imitáció által lettek azok, amik. «Való ez? Te legjobban tudod, ha lettél volna-e az, amit benned velem együtt Kölcsey is csudál . . .» E néhány rosszalással szemben azonban Kölcsey nagy magasztalásokat kap. «Kölcsey vice ispánokat adott ház gyermeke». «Lakása Csekén volna Szatmárban, de 2000 frtba árendába adta birtokát testvéreinek, azután a contractust eltépve adta vissza nekik, hogy bírják jószágát s adjanak neki, amit adhatnak». «Kölcseyben én nagyon szeretem azt az érettség, azt a nem-sietés colorját». «Kölcseynek ez a grávis lépése, ez a didaxisi tónus fascinálja a vigyázatlan olvasót». Berzsenyi megkapja a csiggató intést, hogy «feleletedből ki ne tessék a magad védelme, hanem csak az

ügyedé, de egy szó sincs arról, hogy bízd rám a kiskakas taréját, én majd megnyírom».

Kazinczy magatartását lehet dícsérni. Hogy egy fölizgatott emberrel szemben ellenfele jellemét s talentumát védelmébe vette, mondhatjuk akár nemességnek is. Én mégis igazat adok Berzsenyi embergyűlöletének, amely az óvatos baráttal örökre leszámolt. Irodalmi okok nem igazolhatják Kazinczy hallgatását. Ha a magyar irodalomnak bírálatok kellettek, a nem-sietés colorjával; a bírálatok fölött támadt vita sem árthatott Kazinczy «klasszikus Ton»-jában. Igaz magyarázatot itt csak a félelem vagy az egyetértés adhat. Kazinczyban a fiataloknak gazsuláló félelem volt az erősebb, Berzsenyi az egyetértést érezte annak. Könnyű volt e hiedelemhez az előzményeket megtalálni. Kisfaludyba Kazinczy szúrta bele elsőül tövisét s bírálatát; s Kölcsey Kis-recenzióját, mely elsőül jelent meg a három közül, ő harangozta be Berzsenyinek azzal, hogy tojás és tojás egymáshoz inkább nem hasonlíthat, mint az az ő Kisfaludy-bírálatához. «Én Kisfaludyt nagy költőnek mondám, de a mellett elmondám, hogy hibás darabjai is vannak — mint Kölcsey Kisről. Én elmondám, hogy némely darabjai nem illenek ide, mint Kölcsey Kisről. Én elmondám, hogy Kisfaludyban sok alacsony s hibás szóllás van — mint Kölcsey Kisről». Nagy hipokondria kellett hozzá, hogy Berzsenyi a Kölcsey-bírálat mögött mint felbujtót, Kazinczyt sejtse, különösen mikor némely kifogásait; például a «méhe pirholagos, csatináz, döngécsel» használatát Kazinczy jegyzéseiből ismerte? Kazinczy volt a literátornép atyja, sugallója és cinkosa, ő nemzette és ő használta fel őket. Most itt van: nem

kímélte meg magányos, kiégett lelkű barátját sem. A melankólia árvize előtt az utolsó töltést a Kazinczy két levele vágta el; ezután már azt is lehetségesnek tartja, amit a Mondolat-író Somogyi Gedeon hitt az Antimondolat Kölcseyjéről, hogy a lefokozó recenziót nem is ő, hanem Kazinczy írta.

A «hagymázos» Berzsenyi első Antirecenziója, melyet maga kért vissza s évek múlva is kocsiföldőléssel s epehideggel mentett, más fejezet anyaga már. Itt csak Berzsenyinek a Kölcsey bírálatot követő, elsüllyedt éveiből mutassunk fel még néhány emléket. A legidősebb fiú, Farkas ezekben az években Sopronban tanul s neki írja Berzsenyiné, az apai házról: fáj a szánk ha mosolyogni találunk. 1820 őszén maga Berzsenyi sem bírja már Niklát, Sopronba költözik, fia tanulmányait őrzi ellen. Kis János meglátogatja nehányszor, de nem veheti rá, hogy látogatását visszaadja. A melankólikus ember komája helyett önmagával, Kölcseyvel s német esztétikusokkal mulat. Sopronból indítja Kazinczyhoz nevezetes levelét is, melynek ürügye: bocsánatkérés az Antikritika kirohanásaiért; tartalma újabb kirohanások. «Igen is tisztelt férfiú, én még élni kezdek ugyan újra, de lelkem régen megholt s annak helyét egy új ismeretlen lélek szállotta meg, mely sötét és hideg mint az éj, s nyugodt mint a sír. Azon irtóztató zavarnak mely egész természetemet fenékkel felforgatta, nem lehetett egyéb következménye, mint ez a félhalál. S mivel ez a félhalál könnyen egésszé válhat s mivel főm zúgása most is gyakran zengeti a halál harangját fülembe, nem akartam úgy elveszni mint képzelt ellenséged». Így írja le állapotát e levélben, mely-

nek Kazinczy a tónusát magasztalta. Ugyanitt a hátralévő évek programmját is megtalálhatjuk: «Néked is lehettek fekete óráid mint nekem s néked is szabad volt velem úgy bánni, mint minden barátaimnak teljes életemben; semmi újságot nem tettél velem. Így érzek én most Kölcsey iránt is, kinek szintúgy elhinném piszkolódásait, valamint a Mondolatét, ha azon hipochondriás antirecenziót nem írtam volna; de mivel azt írtam, másikat is kell írnom, mert azzal igen nevetségesen végezném el literátori életemet».

A Kölcsey-bírálat, mely a mélabúnak Berzsenyit egészen átadta, életcélt is adott, a fekete éveken túl eső esztendőkre.

V. Önigazolás.

Aki Berzsenyi első «hagymázos» *Antirecenzió*ját elolvassa, könnyen azt kiáltja, amit Kazinczy a félhalált bejelentő levél után : Nem lehet az az ember annyira beteg, amíg ilyen a stílusa. Az *Antirecenzió* Berzsenyi legszebb leveleire emlékeztet ; a késve fölszedett tanultság nehéz bojtjai itt még nem aggatják a menésben ; szenvedélye festői egyszerűségében szökell. «Gyermekek s pondrók dolga a civódás, a bölcs nyugszik, mint a sárkány a sziklaüregben» találja el a helyzetet s a kirohanás nem méltatlan egy megbolygatott sárkányhoz. Mért kérte vissza mégis, azonkívül, hogy a Tudományos Gyüjtemény úgy sem közölte volna? Félelemből s bölcseségből. Hiába hirdette, hogy neki nem szükség tanulni, ebben az elméleti pörben elfogja őt a rejtve tanulók bizonytalansága. Az ifjak, akik mint költőt megnyírták, mint esztétikust alámeríthetik. Az *Antirecenzió* valóban csupa fedezetlen oldal, asszóra kínálkozó meztelen hátközép. Nemcsak az idegenek majmolóival goromba, de orákulumaikkal is. Azt akarja mondani, hogy gondolkozzunk a magunk fejével, ízleljünk a magunk szájával, mert nagy költőknek is vannak rossz szokásaik ; az ellenfélnek mégis megkönnyíti a visszavágást, ha azzal vádolja, hogy neki «szép, mikor Goethe az embert karóhoz

kötni, felkoncolni, elevenen megsütni, megenni s megetetni akarja, s mikor ezt mondogatja: Scheiskerle; szép mikor Schiller Wallensteint csillagvizsgálóvá teszi, Shakespeare csúf phantasmait és boszorkányait újra előhozza, s mikor ezt mondogatja: «Ej Potz Blitz! Das ist ja die Gustl von Blasewitz». Aki esztétikusok közé tévedt, meg kell tanulnia esztétikusul, s akit a «nem-sietés color»-jával s a műveltség-színében fokoztak le, annak fölényben és képzettségben is fölül kell múlnia ellenfelét. A sárkány az esztétikában hiába hány lángot, győznie neki is fakarddal kell.

Hiába ismerkedik már Sopronban, iskolás fia társasaságában, az iskolássá lett apa a megtorlás fegyverkovácsaival: Winckelmannal, Jean Paullal, Bouterwekkel, a meghiggadás nem megy hamar. Míg a kamasz Berzsenyiből alighanem egy éjszaka lett költő, esztétikussá hét év alatt vált. *Eszrevételei Kölcsey bírálatára* 1825-ben jelent meg; nyolc évvel a bírálat után. Manapság ez alatt nemcsak a kritikát, hanem a költőt is elfelejtenék, a Ferenc-korra azonban még jellemzőbb a nem sietés color-ja, mint Kölcseyre. Az ember azt várná, hogy ily nagy vajudás után, miután úgy ahogy megvédte magát, az ötven esztendős esztéta örökre bezárul s ha méhese hűsén vagy a ma is hajtó maga ültette gesztenyék alatt lehever, régi poétáit forgatja inkább s a múzsa tünékeny fátyla után kap megint .Nem így Berzsenyi. Ő, ha egyszer-egyszer át is adja még magát ifjúkora «istennéjének»; igazi hivatásának ezentúl az esztétikát tekinti s első sérelmébe újra s újra visszamerülve, abból mind hidegebb fővel s magasabb szempontokkal bukik fel. A Kölcseyt pontról pontra cáfoló *Észre-*

vételeket s a Versformákról szóló függelékét a Kritikát bölcseleti magason nevelő tanulmány s az elméletet gyakorlatban bemutató bírálatok követik, (melyekben még Kölcsey is magasztalást nyer), hogy a dühös önvédelmező a *Poétai harmonistica* nehéz kifejezései közt tűnjék el végleg a keresztény kortársak elől a görög ideál világában. Valóságos purgatoriumi hegyoldal e tíz hűlő év jó kötetnyi esztétikája. A halál után kiadott s félbehagyott *Kritikai levelek*, melyeknek Toldy a hitelességét is kétségbe vonta, a tisztulás szüneteiben a harag visszagörgő köveit is megmutatják.

Mi tette képessé az összeomlott embert indulattal vállalt önvédelmében erre a folytonos emelkedésre, higgadásra? Aligha csak az elmélkedésben talált vigasz. Hiába írta 1820-ban Kazinczynak, hogy rezignációm rád és a világra tökéletes: a huszas évek valamelyest kimozdították őt ebből a rezignációból. Kiderült előtte is, amire Kazinczy már mélakórjában figyelmeztet, hogy a nagy teljesítményt bírálatokkal nem lehet egészen elbontani. Ha Kölcseyéknek a történtek után meg is kellett átalkodniuk vele szemben; Kisfaludy s az *Auróra* egy új fészekalj írót bocsátott be az irodalomba. Ezek, mint *Handbuchjuk* mutatja, átvették a Kölcsey léptékét, de elfogadták a természeti tényt is, hogy működött itt egy magyar vulkán, mely messziről kisebbnek látszhat az elébe eső hegyecskéknél, a mappáról letörölni még sem lehet s nem illik. Berzsenyi, az elődeivel keveset törődő nemzedék szemében oda került a becsült öregek, Virág, Kazinczy mellé, s ha sokat nem is hederítettek rá, tisztelni tisztelték.

A literátori szellem: Pandora szelence; ugyanonnan hoz védőt, ahonnan támadót. Aki pártot

szervez, pártot üt, mindig kihagy, megsért vagy versenyre ingerel valakit. Ilyen különfutó literátorrá züllött Kölcseyék mellett Döbrentei, az Erdélyi Múzeum egykori szerkesztője. Ő az első az irodalmunkból azóta ki nem pusztuló emberek közül, akik új Kazinczyak akarnak lenni. Kazinczy hibáit a paródiáig túlozta s az embert ugyanakkor féktelenül ostromolta. Kazinczy nyelvrontó — belőle új Barczafalvi lett, archaizmusok és tákolt szavak bábeli mestere — ugyanakkor az orthológus összeesküvésnek is feje. A levelező Kazinczy mesteri intrikus is tudott lenni, Döbrentei csak azért levelezett, hogy intrikáljon. Kazinczy büszke volt előkelő barátaira, Döbrentei az írók közmegvetése ellenében akadémiai főtitkárságot szerzett főúri barátoktól. Szegény niklai elhagyottat az isten is arra teremtette, hogy ő megvédhesse. Döbrentei zalamegyei középnemes sarj, soproni diák, nemcsak Berzsenyinek rokona, de rokona Perlaky Juditnak, Berzsenyi első szerelmének is. Mint a fiatal Wesselényi barátja mutatkozott be Niklán, ő közölte Malvina első versét az Erdélyi Múzeumban, ő szólalt fel egyedül Kölcsey ellen, Széchenyinek ő a bevezetője a magyar irodalomban, ő beszél neki Berzsenyiről s ő biztosítja örökös tagságát az Akadémiában. Igaz, hogy ennek ellenében az irodalom politikai kártyajátékban Berzsenyi a Döbrentei kezéből üt s halála után egy példátlanul ocsmány kiadásban kell megjelennie (hol a jegyzetekben indázó nyelvész-hóbort s literátor hiúság írdatlan bozóttal lepi el a remekműveket), de Berzsenyi mégsem érzi elhagyottnak magát — van aki vív érte s a Hitel-ben a volt kapitány egy ország előtt idézi őt a hajdani galiciai főhadnagy lelkesedésével.

Széchenyi föllépte Berzsenyinek akkor is nagy elégtétel lett volna, ha a *Hitel* és *Világ* oldalain a mind mohóbban olvasó ország nem ütközik Berzsenyi-sorokba. Széchenyi volt az az arisztokrata, akit ő serkentő, magasztaló ódáival gyermekkora óta keresett. Ő a tájhazájából származott hiteles vezér; fia annak a Széchenyi Ferencnek, kit ifjan a könyvtárért ünnepelt s unokaöccse és mozgatóbb utódja Festetics Györgynek, aki körül egy magyar Weimárt látott kivirulni. Ha a fiatal Festeticshez intézett óda rosz helyre szállt is, az unokatestvér beváltotta, amit úgysem egy személytől, hanem az egész főúrnemzedéktől remélt.

Berzsenyi és Széchenyi közt több a rokonvonás, mint a felületes pillantás hiszi. A Ferenckor mélyebb rétegéből hajtott ki mind a kettő. Kedélyükben dolgozzák fel a világot s nem az eszükkel ismergetik. Mind a ketten halálos komolyan veszik történelmi-társadalmi helyük: Berzsenyit a köznemesi felelősség zárja be Niklába családba, melankóliába, a könnyelmű huszártisztből a főrendi felelősség csinál reformert előbb s őrültet utóbb. A francia forradalom árnyékából lépnek ki mind a ketten: konzervatívok a keretekkel szemben s követelők az emberi minőség iránt. Berzsenyi körülbelül azt várja a «Virtus»-tól, amit Széchenyi a kiművelt emberfőtől. Berzsenyi eszménye, a *Hitel* előtt húsz évvel: Anglia; leveleiben a francia alkotmányspekulációkkal Anglia művelt gazdagságát állítja szembe s a Teleki-óda a dedalosi sziget neveltjét ünnepli. Igaz, nemzeten ő a nemességet értette, rajongott a multért, melyet Széchenyi érdemén túl is megvetett, Széchenyi mocsaras sivatag Magyarországát kanaánnak festette s mint bajúszos kisúr hor-

kant fel Berzeviczy bírálatára. Mindez azonban csak a felület. A nemesi nemzet: társadalmi valóság, melyet fölforgatni fél, de felelősségét nemcsak a magyar néppel, hanem a szegény nemzetiségekkel szemben is mélyíteni kívánja; s önmagában el is mélyíti. Ő maga emberségéről híres földesúr, aki irtózik az elvadult somogyi néptől s lelkiismeret furdalja, hogy rajt kell szántani. Ugyanaz a szociális bűntudat kínozza, amely Széchenyit. Berzeviczy könyvét csak Kazinczy rövid megjegyzéséből ismerte s vad kifakadását, mint láttuk, gyorsan visszaszívta. A magyar Kanaán: nyelvi túlzás nála s csak arra való, hogy a hiányzó áldást: a magasabb műveltséget követelhesse; valójában éppoly pesszimista ő, mint Széchenyi. Ha fiatalon Spártát és Rómát látott is maga körül — írja 1810-ben, a hazafiasságát magasztaló Horvát Istvánnak, — «a nemzetiség éránt (e szót éppúgy használja, mint Széchenyi) már egészen kétségbe estem». A két ember közt a lényeges különbség: mozgékonyságuk. Berzsenyi a keletiesebb, ős- és tájtisztelő, nehezen mozdítható, kétségbeesésében melankóliába csüggedő magyar. Széchenyit rangján, neveltetésén, katona múltján kívül a Kölcseyére emlékeztető, de férfiasabb türelmetlenség is a földön kóborrá, a mult előtt megvetővé, lelkében hajszolttá tette. Berzsenyi fölismerte e rokonságot s meg tudta becsülni a különbséget. Döbrenteihez intézett 1829-i levelében a «mi nagy mozgatónknak nevezi», s állandóan rajta a félszeme.

Kevés vonzóbb tüneménye van irodalmunknak, mint ez a félhalálba befagyott öregúr, amint az egész életén át várt és késett szavakra, mégegyszer fölüti a fejét s megtörten, de bíztatón,

odaint. A Berzsenyi hangját a villi-tánc előtt minden eddiginél tisztábban hallató óda *Gróf Mailáth Jánoshoz*, az Akadémiára áldozó, lóversenyt csináló Széchenyiről szól: «Óh énekeld őt, a diadal fiát! Eurus szülte pején, mint viva nyerve díjt; Mint áldozá fel ezreit, hogy Ész művein kecsesülne nyelvünk, Mely újra szülje a lerogyott magyart S Pannon férfi díszét. Engem a Villi-tánc Int már». A *Hitel* még váratlanabb visszhangot kap. Berzsenyi utolsó írása egy mezőgazdasági tanulmány, melyben gazda-multjának az emlékeit dobja bele az új reform-forrongásba, hogy mezei gazdaságunk, a «mi köztáplálónk» javára ő is adhassa, amit adni tud. «Ha a köztünk megjelent geniust követni fogjuk, egy igen szép jövendő felé lesz az útmutatónk» — igéri a világra nemrég még rezignált ember s egy nyelvben, tapasztalatban, bölcseségben alig-alig meghaladt gazdasági-tanulmányt ajándékoz a feledékenységnek. A földreform mai tudósa éppúgy megtalálhatja ebben a magáét, mint az utópista vagy a szépíró. Az a néptelenség okait, a tagosítást, a falusi építkezést, a helytelen gyermeknevelést, helyes magyarítást, sváb fölényt, börtönöket felváltó munkaházakat — ezek a telep gazdálkodást (mondhatnám kommunát) s az erdei gavallérok (betyárok) sorsát és lélektanát.

Az ember könnyebben mozog ebben a nagy mozgatótól megmozgatott világban. Berzsenyi is többet utazgat most, mint fiatalon; Füreden vagy a pesti rác-fürdőben gyógyítgatja csúzát, fellátogat az Akadémiára, székfoglalót tart. De a Széchenyi dolga az ő számára mégis mindvégig láthatár és atmoszféra-ügy marad. Az ember tudomásul veszi, hogy a nap kibujt, a levegő

megkönnyebbedett, de ha jobb kedvvel végzi is munkáját, másikat nem választ többé. Az ő életének központja továbbra is az esztétikusokkal benépesített méhes marad, hol Jean Paul, korunk Argusa s a többi körülzümmögött német szól hozzá egy zacskó dohány plátói füsthömpölygéséből. E méhes tündéristenei magyarázzák s tündérítik meg neki a reformot, melynek lóversenyterében ő éliszi pályát szeretne látni, az ünnepben összeforrt, fölemelt magyar görögökkel. Erre a duna-táji magyar görögségre gondol gazdasági tanulmányában és Széchenyi számolgató magyarságával szemben sem ejti el a «képzelmes magyarságot», mely «nagy hivatal a legszebb emberségre». A Széchenyivel bízakodóra fordult magyar világ őt is munkára serkenti, de a maga munkájára. Oltsa csak belénk Széchenyi az ő angolosságát, Berzsenyi majd megvédi jussunkat a «legszebb emberségre», a görögségre. Az *Antirecenzió* önvédelméből így bontakozik, a reformtól távol s mégis annak az ellen vagy inkább pótszeréül Berzsenyi görögös esztétikája. Amit az önvédelem első hevében, személyes sérelmén át már megsejtett, most a gondolkozás magasai tanítják meg rá. Az ő elbukott ügyében a magyarság elől egy magasabb, talán soha fel nem nyíló ég zárul be. Ha Széchenyi meg is hódítja a népnek a hétköznapokat, a fényt s értelmet adó ünnepnapot ő benne örökre elveszítheti. Ez s nem a hiúság készti, hogy hét-évbe került önvédelme után egészen a prózának szentelje magát, ahogy a Majláth-óda egy elvetett változata is mondja: «Eltűnt világom omladékin A hideg ész mutatá ki pályám... Mi jó, mi szép, azt fejtve tanulgatom, Lekötve nyomván játszi Proteust, Emberi színt mutat és jövendöl».

Berzsenyinek e jó kötetnyi prózáját nemcsak a kortársak nem olvasták el figyelmesen, de az utókor sem hatolt mélyebben a sajtó alá szedett mondatokba, mint a kiadványok nyomdászai s korrektorai. Pedig Berzsenyi az esztétikus nem méltatlan a költőhöz. E könyv fő feladata talán épp az, hogy az ideig állószobornak ábrázolt Berzsenyit folyton új csúcsokat kereső útján mutassa be. Miután egy-egy nemben az elérhető legtöbbet elérte, nem ismételget — higít, hanem vagy más tájra tépi át magát vagy önmagát emésztve magába roskad. A fiatalkori sorskérdésódák után így éri el a fényes Tibur, s a Valóság sivatag tájait, ódában, dalban elégiában a legjobbat adva. Mint Kazinczy-barátja, ő írja a legszebb magyar leveleket s még az irígyelt galáns hangban is beéri mesterét. Később a személyhezszálló óda csúcsait hágja meg s Katona mellé jut jambusa forró deklamációjában. E költői műfajokról öregen az elméletre átképződni nem volt könnyű dolog, de amikor kilép, itt is a maga magasán szól. Amiben ő méltatlannak érezte magához magát: vallásbölcseleti kísérletében, a Kupáról szóló drámai töredékben (melynek az erdélyi pályázaton Katonával kellett volna versengnie), vagy Horvát Istvánon túltevő nyelvészdolgozatában, ő idejekorán megtorpant s a munka csak a kegyetlen vagy túlkegyeletes kiadók jóvoltából látott napvilágot. Furcsa, de érdekes szófejtéseiről még ezek is hallgatnak. Esztétikai munkáit ő komolyan vette, s ha nem is szerette, nagy céljukért becsülte őket s méltó kiadásukra haláláig készült. Joggal. A költészettel kritikai irodalmunkban magasabb szempontból alig foglalkoztak, s ha máshol akadunk is rendszeresebben művelt parcellákra, fen-

ségesebb kilátók, mint itt alig találkoznak. Erdélyi Jánoson kívül Berzsenyi egyetlen kritikusunk, akinek a kritikai tárgy : az egész magyar kultúra növés iránya volt. «Nem elég a művet csak magában megbírálni tudnod — írja a belkritikát sürgető fejezetében — de meg kell azt tudni bírálni még azon legfőbb szempontból is, mint illik össze az egész mű a nemzetnek s emberiségnek céljával... Csak úgy lehet tehát belkritikád teljes tökélyű, ha nemcsak a már megtörtént célos és céltalan haladások minden titkos jellemvonásait ismered, de meg tudod ismerni még az időnként történhetőkét is minden oldalaikról s minden következeteikkel együtt. Ezen ismeretek nélkül belkritikád csak valami homályos lélektudományi szemlélet lehet»... Berzsenyinek a költő a nemzet sugalmazója, gondolatok érzéki láttatója volt. A kritikus talán még ennél is több : az egész kultúra törekvéseit, érdekeit, veszélyeit magábagyüjtő s meghányó-vető öntudat.

A Berzsenyi-kortársakat, mivel a megértésre felkészülve nem voltak, a külső körülmények a komoly megfontolás alól könnyen fölmenthették. Berzsenyi magát védte, tehát egész esztétikai buzgása hiúság ; győztes művészeti irányokkal szemben elégedetlenkedett, tehát elmaradt ember ; a rímesmértékes versformák ellen viselt háborút, már pedig azokat Kazinczyn s Kölcseyn túl egy Kisfaludy Károly és Vörösmarty nagy tehetsége igazolta. Nem értették meg, hogy egy lángész önmagában mindig a rajta át ható kollektív szándékot védi s gyermekei halála megközelítőleg sem lehet olyan fájdalom számára, mintha közösségét attól, ami benne az egész javára megnyílt, magukat emésztetlen tudással kitüntető

vagy a kor divatján hajókázó emberek könnyelműen eltérítik. A magyar irodalomnak valóban legnagyobb betegsége a literátor szellem, mely az elhagyott és benőtt magyar források közt lajtos kordékkel ide-oda szaladgáló emberkék uralmát teremtette meg az amúgyis gyér szomjúságokon. Berzsenyi tulajdonkép ezeknek a ronto «harlequinádjá»-val s nem Kölcseyvel vette fel a harcot, akit mint költőt egyre jobban becsült. A rímes-mértékes versforma sem egy puszta rámát jelentett vitáiban, hanem egész ízlés-irányt, melynek túlcsigázott, többet éneklő, mint mondó természetellenességétől joggal rettegett. Nem tudjuk mit szólt volna a nagyrabecsült Vörösmarty későbbi verseihez vagy Petőfi felszabadult jambusához, de meg kell gondolnunk, hogy ami ellen ő küzdött a Szemerék, Kölcseyek, Bajzák valóban erőltetett jambusa volt, s akármily nevetségesnek látszik az ellenkezés egy olyan formával szemben, mely annyi magyar remekmű alatt lüktet, a magyar líra huszadik századi vajudása, ez a jambus-ellenes forradalom, azt bizonyítja, hogy a niklai fül valami édes, de a magyaros ejtésre gyógyíthatatlan méreg beszívárgása ellen tiltakozott, amikor a «leoninusokat» és szonettistákat «paskolta».

A magyar írói gyakorlat, épp Széchenyi esztendeiben, teljesen elfordult a Berzsenyi ízlésbeli eszményeitől. Daloktól megürült szigete körül a Dayka «homályos bánatából» lesz tenger, s még a férfiasabb tehetség is *Két szomszédvár* féle rémségek s egy magyar mithológia (hogy tiltakozik ellene Berzsenyi!) torzaiban leli örömét. Berzsenyi nem mindent egybemosó öreg zsémbelődő. Tudja kik a nagy tehetségek, megérti Vörösmarty *Rom-*

ját (a Délszigetet nem), Kölcsey versei közül a *Zrínyi dalát* emeli ki, Kisfaludy Károly észlángjáról beszél. De annál fájdalmasabban éri, hogy ez a sok szép tehetség elpártolt az ő útjáról s a tagadhatatlan ízlés-hanyatlás láttán a nemrég elhúnyt Kazinczyt marasztalja el, nem egész igazságosan, de semmiképp sem egész igazságtalanul. «Én benne a szépírót mindig szerettem s csak azon kártékony principiumait ostromoltan, melyek szerint ő a magyar poezis menetelét, mely a nagy rómaiak és görögök felé vala indulva, az íztelen trovádorok útjára fordítá». A költészet apró dolgainak, amilyen a mérték is, a nemzetek életében kiszámíthatatlan a «messzehatásuk», s ő elég reménytelenül, de az új ártalmas principiumok ellensúlyozását kísérli meg, eszes korát az elmélettel terelgetve a nagy rómaiak és görögök felé — akiknek útján ódáival megtartani azt nem volt képes. Berzsenyi prózai írásainak célja : a görögségbe éppen hogy bekóstolt s tobább állt magyarság visszagörögítése. Lírai gyakorlatához e tisztuló önvédelmekben találja meg az elméletet. A «Berzsenyi kísérlet», melyet idáig a poéta elől is homályba göngyöltek versei, most világosodik csak meg egészen, amikor hatásához nincs több ember és remény.

Különös, hogy a régi, ódaíró Berzsenyi a magyarságnak erről a visszagörögítéséről sosem beszélt. A Kazinczyt utánozgató gáláns költészetből úgy tért vissza a Wesselényi—Prónai—Teleki ódákban, (mindközt ezek talán a legantikabbak) a rómaiak és görögök útjára, hogy a dunaiságot és tiszaiságot vitató leveleiben antik és modern, mint ellentét fel sem merül. Még csak eszébe sem jut Matthisson, Schiller, Kazinczy ellenében ma-

gát mint egy görögebb költői felekezet hívét odaállítani. Nem is igen lehetett. Ezek a költők éppúgy keverték a görög és keresztény formákat, mint ő s az antik szépséggel éppúgy a maguk hazai borát fűszerezték. Egész költői létében kellett megtámadtatnia, hogy a mások által észrevett különbséget görögök és modernek, vagy mint ő mondta: hellenika és romantika ellentétévé mélyítve, önmagában a «görög út» magára maradt hősét felfedezze.

Kezüknben a tanulmány, mely Berzsenyit a felülkerekedés ilyen módjára ösztönözhette. A *Tudományos Gyüjtemények* 1818-i folyamában egy igen szép higgadt írás jelent meg *A régi és új költészet különbségeiről*, mely a feneloni vitát, hogy az ókori vagy újabb költészetet illeti-e az elsőség, a legfrissebb német esztétika alapján adta elő. A tanulmány T. J. jegyzése alatt valószínűleg a Himfy és Virágkiadó Péteri Takács József rejtezik, akit ifjan édes éneklőnek nevezett s több mint egy évtized mulva is, (nagy szó ennél az emeberekkel évek alatt végző embernél) mint szerény, de hibátlan mintaképet állított Malvinája elé. Hogy a «görög» Berzsenyi az öreg barát párhuzamában találta meg első hevenyészett fedezékét a «modern» Kölcsey vádjaival szemben; azt a tanulmány jegyzeteiből látjuk. E jegyzetek ugyanarra a két könyvre hivatkoznak, amelyekből Berzsenyi Sopronban, esztétikussá képezte magát (Jean Paul, Vorschule der Aesthetik és Bouterwek: Aesthetik.) Berzsenyi megvásárolta a segítséget igérő könyveket, s a maga haragjához, keresve szövetségest egész Winckelmannig visszament a görögséggel szerelembe esett német szellem útján. Bouterwek az esztétikai alapfogalmakat tisztázta számára. Jean Paul első kötetében

a görög és a romantikus költő gondos szellemképét kapta s egy zseniálisan nyilaló stílust, melynek sebes képeit gyakran látjuk viszont az ő higgadt szobrász mondataiban — hatásos reliefekké domborítva. De míg Jean Paulban inkább a fürge szellemet szerette, önmaga ellentétét, aki mégis neki dolgozik, mint egy esztéta-Puck egy elhízásra hajló Oberonnak — az egyenrangú rokon: a szépérző s szépértő Winckelmann, aki nem a görögökről beszélt neki, hanem a magában kinevelt harmóniás görögöt tudta beszéltetni — esztétikai tárgyak ürügyén.

E három némettől (s talán másoktól is) Berzsenyi kétségkívül sokat tanult; az egész esztétikai Vorschule s széptani kelléktár mégis arra volt főként jó, hogy a maga nagy összetalálkozását Platonnal a kortársaknak illendően s a tudomány színe alatt tudja elmondani. Berzsenyi gondolkozói nagyságát mutatja, hogy ezen az idegen terepen, a különféle elméletek labirintusában is hű marad első, elemi gondolataihoz költőről s költészetről. Platon szépre, költészetre vonatkozó beszédeiből végül is egy eszményibb platonizált Berzsenyit ragad ki, az egész széptani apparátust ennek a Berzsenyi-eszmének a szolgálatára szorítva.

Platont Berzsenyi már első verseiben is emlegeti; de ott a «Platon karján» még csak Matthissonból átvett szólam; olvasni Plutarhossal egyidőben, 1810-ben kezdte, amikor Kazinczy barátsága a tanulásra jobban rákapatta. Ekkor érdeklődik Kazinczynál a görög szerelem iránt, (melyet a Virtus embere később meglepő elnézőn magyaráz) valószínűleg a *Symposion* emlékezetes jelenete alapján, ahol a részeg Alcibiades Socrates önmegtartóztatását mondja el a közös ágyban

nyakába akasztott karjai alatt. A *Lakomán* kívül *Phaidon* és az *Állam* hagyott gondolkozásában erősebb nyomot. Amikor németjei újra elővetetik vele az elméletnek ezt a nagy költőjét: valószínűleg a régi kedves helyeken tapad rá megint.

Berzsenyi nem volt képes egy költőt, vagy gondolkozót egészében tanulmányozni s fölszívni. Egy-egy megtetszett részletén át szívta ki s képezte magában tovább; kaput és ürűgyet találva benne lírájának. Platon világába is ilyen ihletett, lírai kapukon jutott be. A főkapu alkalmasint a Lakomának az a részlete volt, melyben Diotima, a jósnő az érosz-ról, a dolgokat egymás felé hajtó világszerelemről ad Sokratesnek leckét. «Minden ember termékeny, úgy testre, mint lélekre Sokrates, — mondja Diotima — s ha bizonyos kort elérünk természetünk nemzeni kíván. Nemzeni azonban nem lehet a rútban csak a szépben.. Ez a cselekedet valami isteni: halhatatlan halandó életünkben... Ezért ha a nemzeni vágyó a szép hez közelít, derült és vidám lesz, ömlik, termékenyít, nemz; ha a rúthoz közelít, sötéten és szomorúan behúzódik, összezsugorodik, nem nemz, hanem panaszul hordja terhét. Tehát aki nemzeni vágyó és tüzes, szenvedélyes izgalommal árad ki a szépre, mert csak ez szabadíthatja meg őt sarkaló lényétől. Így hát a szeretet, Sokrates, egyáltalán nem a szépre irányul, amint hiszed. Hanem mire? A továbbörökítésre, s nemzésre a szépben». — Csodálhatjuk-e Berzsenyit, ihletét ismerve, hogy egész esztétikáját erre a részletre építette fel s a költészetből ő is lélekkel való nemzést csinált, melyre a világszépség felé áradó erosz készti az embert. Neki valóban ez volt a költészet s a nyers, állati szó, egész életmelegével és fenségé-

vel volt igaz az ő költői gyakorlatában. *Poétai harmonisticájában* tulajdonkép e lelki nemzés elméletét dolgozza ki. A költő : a világ harmoniájával nemzésre kényszerített ember, aki a mű «gyönyörített» világában küzd az embert elérhető halhatatlanságért. Állapota, melyből szeretetével a világ felé tör : a legtisztább vallásosság, távol a «kalugyerek száraz és üres moralizálásától és szenteskedésétől». Legfőbb tudománya maga a világra irányított erosz, az érzés, a Janus lélek fölsőbb világokra fordított arca, mely, mint Raphael Athéni iskoláján Plátó, fölfelé néz, míg a világi okosság Aristotelesszel földre függeszti szemét. A költészetnek elsősorban nem szabályokra, grammatikai és ízlés-törvényekre, hanem nemzeni tudó és méltó lelkekre van szüksége. Így érti azt, hogy a költészet maga a szép lélek. Amint az eugenika első szabálya az egészséges nemző, úgy a költészeté a széplelkű ember. A szép lélek, mint a széptestű, jólnemző ember, sosem szélsőséges, hanem mindenben közepes. A végletektől megóvja őt egy belső egyensúly, amely a testet is megóvja a túlhosszúságtól, túlkövérségtől, vagy túlkarcsúságtól. Középszer és tető : — a Berzsenyi jeligéje emberi dolgokban ; az emberi középszer, ha igazán az, egyben tető is s e tető-középszeres költő, akár vígjátékot ír, akár tragédiát, akár magáról beszél, akár a világról, sosem hajítja ki művét a lehetőség határvidékeire, hanem az egész lélekre s egész világra emlékeztető középtájakon tartja, ahol «a poézis, ez a tündér világtükör nem egyes színeit, hanem mindenkor egészét mutatja az életnek».

Pláton még egy másik ponton is igazolója, vagy legalább eszméltetője a «szépész» Berzsenyi-

nek. Berzsenyi, az alkotás értékét, már fiatalon is, a közös kultúrának tett szolgálattal mérte. Ezért követelte Kazinczytól, (jóval Plátó előtt), hogy ódáinak ne a héjját, hanem a célját nézze. Pláton meggyőzi őt, hogy a szépnek és hasznosnak ez az összetartozása: nem benne motoszkáló pedagógus-szeszély, hanem igen nagy gondolat, melynek a szép iránt legnagyobb érzékű népben még túlzó követője is akadhatott. «Az oly művésznek, ki a hasznosra nem ügyel — mondhatja Plátóval — ha Charisok kezeivel hinti is virágait, töltsünk illatokat fejére és küldjük tovább». Tiltakozik azonban ellene, hogy a költőt a hasznosság ürügyén oly durva filozófus járom alá rekesszük, mint Platon kívánta. Az értelmesség a léleknek alacsonyabb képessége, mint a «szépben-nemző» szeretet. Szeme védheti azt, de nem helyettesítheti annak a magasabbra irányított tekintetét. «Midőn azt mondjuk, hogy az érzésnek és képzeletnek az öreg okosság figyelme alatt kell játszaniuk s játékaikat annak törvényei alá kell rendelniök, akkor is csak azoknak szerelmes ölelkezetét, összehangzását kell érteni.» Azaz: a költő ne legyen az észnek alávetetten eszes, hanem legyen eszességét egész élettökélyben feloldón: bölcs. Ugyanazokban az években, melyekben Széchenyi a közhaszon címén józan angolokká akart nevelni bennünket, Berzsenyi a közhaszonra néző, de feljebb is pillantó költőbölcset kívánt vezérül nekünk.

Ez a törekvés, persze, még reménytelenebb, mint a Széchenyié. Ha Berzsenyi kezdetben azt igyekezett bebizonyítani, hogy Kölcseyék költészete s vele az egész újabb «szentimental» irány, nem méltó a költészet görög ideáljához, ez a

bizonyítás túlságosan is sikerült. Nemcsak az derült ki, hogy újabb költőink sem középszerek, sem tetők, poézisük a határokat összekeveri, nem gondolatokat érzékeltet, hanem érzelmeket muzsikál, nem a legfőbb haszonra néz, hanem a különösben fetreng s az irodalom a szép állandó kultusza helyett minden évben új szörnyeket szül, mint Libia; — magáról a századról is olyan érzése támadt Berzsenyinek, hogy az a görög paradicsomtól örökre elszakadt s korunkban a «szent poesis néma hattyu S hallgat örökre hideg vizekben». Ha igaz, hogy a Berzsenyi hagyatékból előkerült s hézagosnak látszó *Poezis hajdan és most* az utolsó verse, akkor a Berzsenyi líra az esztéta balsejtelmével végződik: «Szűnj meg te is hát zárt fület és kebelt A szép ifjú világ bájira inteni, Halottas ének zúg felette Mint mikor Afrika samielje A port az éggel összekavarva dúl. Forró porvihara fojtja az életet».

Forgatja az *Aurorát*, a *Hébét*, s az *Urániát* s ki tudja milyen isten nevekre hallgató zsebkönyveket s szelíd bírálatokban zúgolódik a port az éggel összekavaró versek fölött. A nagy rosszalásból magát sem vonja ki. A görögségből ránéző idea előtt a Berzsenyi «halhatatlan superciliüma» is legörbül. Ő sem lett az, aki tehetsége szerint lehetett volna. Elvesztette magában a zengő religiót, a költőben felnyilt istenvilágot, az ezreket itató múzsa forrást. Ó, ha harminc év előtt pillantott volna rá ez a platoni Berzsenyi. De az ifjúra ráragad a kor kacatja s mert megszokta, később is ragaszkodik hozzá: így szerette meg ő a német szentimentálisták tudós nyelvpompáját, így énekelt Horáccal olyasmit, amit nem érzett. Ha az *Észrevételek*ben még a romantika jogán

védte a maga fellengő nyelvét, a hellenika hegyormai leverőn mutatják az igazságot. Az élet eltelt s a megszokott külsőség s az eltanult érzés az ő egyszerűségét is megrontotta. Nem messze a Petőfi népiességétől egy eljátszott Berzsenyis népiesség lebeg előtte, amelyre öreg pillantásaival s ifjú szívével talán képes lett volna. «A poézis Hellasban népreligio volt, nálunk pedig népképzet (népnevelő). Ugyanezért legfőbb feladás a poétának a poézist úgy népszerűsíteni, hogy az egyszersmind a mívelt izletnek is eleget tegyen. Amit pedig én korántsem látok oly nehéz feladatnak, mint Schiller, mert a népen és popularitáson nem parasztot és parasztságot kell érteni, hanem azon népet, mely a poézisnak elfogadására el van készítve és azon szép természetes egyszerűséget, mely a régiek jobb költészetét bélyegzi. Az ilyen popularis poézis egyaránt szól mind a míveltebb mind az együgyűbb néphez és az éppen a cél, hogy ezekhez egyiránt szóljon, vagy igazabban inkább azokhoz, kiknek még használhat, mint amazokhoz, kiknek csak gyönyört adhat. Mert fentebb cél a többséget lelki világba emelni és teremteni, mint már ott lévőket gyönyörködtetni. Ezért illik óhajtani, hogy a német sentimentalisták tudós nyelv pompáját, mely néha engem is meg kezde szökni, a szép görög természetességgel váltassák fel költészeink és azt soha el ne felednék, hogy minden világképző lélek egyszersmind szerető lélek, mely nem a felhőkben lakik, hanem leszáll az emberiség szent egyházaiban s ezt mondja : én vagyok a szeretet, küldjétek hozzám a gyermekeket s csudálák őt a nép vénei. S így szálla alá Homérus, akit imád az öreg s gyönyörködve hallgat a gyermek».

VI. Kiaknázatlan.

Egy nagy költő olyan mint a kissármási földgáz vagy a budai hévforrások; meghagyható kiaknázatlan természeti tüneménynek s átalakítható lakások fényivé, messziről összesereglett emberek gyógyszerévé. A Berzsenyiben birtokunkba jutott természeti kincs feldolgozása eleven kultúr-erővé nem mehetett könnyen. A lelőhely messze esett az idő országútjától, az elhagyottság, mely termője volt, nehezen leválasztható kőzetekbe zárta. Verseinek mithologikus terhe, a középnemesi mozdíthatatlanság, elméleti írásainak megkésése s autodidakta nyüge: elmaradt gigásznak tüntették fel, akinek erején megborzong az ember, de iskolába hozzá nem jár. Csakhogy a gondolkozásnak az a folyton őrlő malma, melyet íróival, egyetemeivel, újságjaival, és politikusaival egy nemzet szellemi élete alkot, épp abban mutathatja meg erejét, hogy mekkora köz-kalácsot tud egy ilyen nehézkorpájú nagy lélekből kifolyatni. Egy-egy nagy író nemcsak ajándék, hanem feladvány is, melyből felelni kell. Berzsenyinél több mint száz évvel az utolsó tanítás elzendülése után, nem valami lelkesítő a vizsga.

A lefokozásnak abból a szomorú állapotából melybe a Kölcsey-bírálattal került, Berzsenyi az

irodalmi emberek igyekezete ellenére még életében kiemelkedett. Halála évében már semmiképp sem lehetett volna olyan sértőn gúnyolni a féltudóst («ki saját vallásaként azt hivé, hogy néki tanulnia nem szükség, s most egyszerre tudós arcot vett magának s citál, aesthetizál, philologizál») mint az 1826-i Elet és Literatura tette. Ha nem is veszik komolyan elméleti írasait, nem mondaná már senki, hogy mind az, amit beszél, alaptalan. A ki nem fejlett ízlés poézisszennyező voltára sem idéznék például s szellemét nem becsülnék le azzal, hogy «sok poéta magát sem érti, nemhogy a gáncsolót». Akar kegyeletből, akár más meggyőződésből, az öregkori munkáit megbélyegző «summo discendens versit ad imum»-ot is elhallgatnák s a «pleiones kakoi»-ban, (a legtöbben haszontalanok) a kakoi-t senkisem merné — mint Kölcsey tette a Kis-párhuzamban — Berzsenyi ellen fordítani. Majláth szép, dilettáns lelkesedése, Széchenyi, Wesselényi barátsága s mindenek fölött a választóvíz idő 1830 körül oly magasra emelte Berzsenyi nevét, hogy az öreg úr három, versei-kiadásáért versengő literátor-nemzedéket utasíthatott vissza, nem kis elégtétellel s megvetéssel. Amikor Berzsenyi még meg is halt, ez a tisztelet egész zavartalan lett. Mint tudjuk, maga Kölcsey is utána küldte a halottnak engesztelő szózatát. Az ilyen engesztelő szózat alig egyéb szónoki gyakorlatnál. A halott szenvedéseiből egy jottát sem törül el s a költő halálutáni pályáját sem könnyíti, — hisz Kölcsey nem a maga kétségtelen kritikusi tévedését ismerte el benne, csak nemeskeblűségét, mely a haragost is kész megkövetni. A nélkül, hogy Kölcsey nemességét általában kétségbevonnám, emlék-

beszéde nemességénél többre tartom az akadémiai értesítőnek írt recenziókat, melyekben Berzsenyi a Kölcsey legszebb verseit, dühe közben is, magasztalni tudta.

Hogy milyen magasan áll ekkortájt a Berzsenyi-név, ennél az emlékbeszédnél ékesebben bizonyítja a következő évben megindult irodalmi hetilap, az Athenaeum, melynek hatalmas újságárkusain, a cím eresze alatt minden számban egy verses idézet húzódik meg, — senkié sem olyan sűrűn, mint Berzsenyié. Ennek a folyóiratnak a legelső számában jelent meg Vörösmarty szép költeménye is Berzsenyiről. A költemény nem méltatlan a két költő közül egyikhez sem. A jellemző tárgyi vonás kevés benne, de ha a Rom és Csongor költője nem is tud ábrázolni a nélkül, hogy ne varázsolna, mégsem hamisít. Berzsenyi úgy léphetett a Vörösmarty tündérországába, hogy önmaga maradt, egy tündér Berzsenyi. — «Csak amit elmém tiszta lapján Irva hagyott az örök teremtés Óh adj nekem szót ; édeset és erőst Azt szív varázsló hangba kiönteni». Ezt kéri a sorstól s mit kap? «Dalt zenge a muló örömnek S az magasabb s maradóbb öröm lőn. Ég föld lebegtek a dalok árjain Feltűnt az élet s minden alakjai S a nagy jövendő fátyolában Rémületes temető világa.» Talán az öreg, a maga platóni képétől szenvedő Berzsenyinek kedves lehetett volna e kép, mely annyira hasonlít hozzá s mégis oly végtelen messze van tőle. Azt szokás tanítani, hogy Berzsenyi elődje volt Vörösmartynak, Vörösmarty, Berzsenyitől tanult, az ő nyelvét fejlesztette tovább. Hogy ki min vesz lelkesedést, ellenőrizni nem lehet, — de, hogy Vörösmarty s Berzsenyi közt igazi hasonlóságot csak ott lehet

találni, ahol e vers teremtett, a «nagy banalitásokat» zengő poéta ős képében, az bizonyos. Nem a fiú tisztelete ez az apánál, hanem egy nagy költőé a minden költőt összerokonító ős költő-képnél.

Berzsenyi utolsó nagy olvasói a tizenkilencedik században minden bizonnyal Széchenyi s Wesselényi voltak. Ők a maguk emberszabását olvasták benne, s mint Berzsenyi ércével konduló szobrok, mivoltukkal is fenntartották a Berzsenyi-tiszteletet. De milyen kis része volt az is az egész Berzsenyi világnak, amelyre nekik szükségük volt? A «romlásnak indult» haragja, néhány zengő idézet a talpkő-erkölcsről s az örök változásról, izmos szavak, férfias magyarság. Azt, amiben Berzsenyi az ő anglomán, önkorbácsoló új magyarságát kiegészíthetné, Széchenyi nem ismerte, éppoly kevéssé, mint az «élet s minden alakjai»-nak költője az igazi Berzsenyit. A kisebbek pedig csakhamar semmit sem láttak belőle, mint szép nyelvét s a tiszteletet, melyet mint «nyelvünk egyik nagy mozdítója», megérdemel.

De a szabadságharc felé siető Magyarország túleleven ahhoz, hogy amivel nem tud mit kezdeni, tisztelje. Amikor az egyeduralomra törő népiesség körülnéz, hogy kin mérje meg a maga dicsőségét, megint csak Berzsenyi akad szemébe, akár harminc év előtt a «kis kazinczyanereknek». Akkor a pallérozottság találta meg bajuszában és fellengősségében ellenképét, most a demokrata hév, népi közérthetőség s a Petőfire néző egyéniség-tisztelet kezdi ki nemesi lantját, lexikonba berámolt isteneit s Tiburt, Jénát s a genfi tavat látogató másoló kedvét. Ez a második lefokozás talán még súlyosabb, mint az első — de ha súlyosabb is, őszintébb s tisztább forrásból fakadó.

Erdélyi János, aki 1847-ben a Szépirodalmi Szemlében e Berzsenyi-ellenes közérzést kifogásokba foglalta, azok közé a ritka magyar kritikusok közé tartozott, akik nem kontárkodás közben tanulják meg a mesterséget, mint borbély a foghúzást, hanem a gondolkozás magas iskoláin kiművelt elme nagy szempontjait fordítják a vizsgálandó irodalomra. «Minden nemzetre várakozik valami, és pedig egyedül az ő számára fenntartott valami kivívandó, mely neki oly kötelessége, mint gyermeknek a szülői tisztelet. Ki van-e már mondva ez a ránkvárakozó eszme, fölfedeztük-e már a ránk néző tisztet» kérdi csaknem ugyanazokkal a szavakkal, mint nyolcvan év mulva egy másik kritikus. Nemcsak hegelianus ő, ahogy emlegetni szokás, de egyetlen irodalmunkban, akinek érzéke van a szemeláttára alakuló korszakok jellege, határa, tagozódása iránt, s az idő strófaszerkezetét nemcsak a történetben, hanem a vele, alatta s benne mozgó jelenben is felismeri. Azt szeretné, ha a magyarság a maga külön törvényei szerint érlelné ki, ami egyszer megfogant benne s talán ő az egyetlen, aki a nagy reform-égés romboló hatását irodalmunkra észreveszi. A magyar költőnek nincs többé ideje, hogy vállalatait kiérlelje, a korszerűség kisszerűségre kényszeríti, előhaladván a politikában, lefelé megyünk a költészetben, írja 1839-ben. Fejlődésünk és egész lételünk oly sajáttalan : változás, mint a júliusi napok odakinn, elég hozzá, hogy idebenn a költők abbahagyják az éposz írást. Maga Vörösmarty is, «kinek ifjúsága csupa el nem tántorított merészség» tétova lesz. («Meglepő vonás Vörösmarty szellemtörténetében» — mondja ugyanitt.) 1840-ben világosan fölismeri a kor választót. Petőfi

nagyságát talán elsőnek látja, s ő fejti meg e nagyság titkát: «Petőfi bírta egyedül költői vérmérsékkel és lélegzettel annak az évtizednek a szilaj iramát. Őt is érte ama sebes léghuzam, mely az akkori nemzedéket gyorsabb vérűvé idegzette» — jellemzi visszatekintve rendkívül találón a szabadságharc előtti évjáratot. Egy ilyen kritikus szájából a merész tévedés szebb, mint a középarányos itész-bölcsekén a langyos igazság.

Erdélyi Berzsenyivel szemben páratlant tévedett. Csak a maga elé tartott Horác-álcát akarja látni benne s lehetetlennek tartja, hogy lehessen «két egyforma egyén, kinek egész gondolatvilága úgy megegyezzék, mint a Berzsenyi gondolatvilága egy római költőével. Rácitálja ókortudósnak is fejtörést okozó mithológiai neveit, kárhoztatja, hogy tizenöt verse szól a mulandóságról s tizenegy a megelégedésről; gyarló, szűkmérető s szerfölött makacs elméleti hadakozásait, bár Kölcsyt ő is elítéli, azzal intézi el, hogy megjegyezte a gót és romantika szót, mint ördög a tömjént. Az egész Berzsenyiből csak a nyelve marad meg, mely «kivált ötven év előtt» igen szép volt s hat-hét eredeti vers, mint a *Levéltöredék*, *Életphilosophia*, *Kishez*, *Búcsúzás*, *Fohászkodás*, *Táncok*, *Napoleonra* — szóval, amit morózusabb órájában egy Petőfi kortárs, mondjuk egy jobb Tompa is megírhatott volna. Torzabb képet Berzsenyiről aligha adtak, mint Erdélyi s ez a tévedés mégsem tartozik a bosszantók közé. Az ember látja az elfogultságra késztő ideált s az ideál elég nagy ahhoz, hogy az elfogultságot igazolja. A költő legyen fesztelen önmaga s ne rakjon magára római tógát redőben. A költő szóljon az egész életről — mindenkinek, a szegény job-

bágynak is, amilyen Erdélyi apja volt s egy kicsit a jobbágyért is. Erdélyi nem vette, mert nem is igen vehette észre, hogy az akkori lehetőségek közt, az önhűség s közösség-nevelés ideáljait senki sem közelített meg Berzsenyinél inkább. Ez az ő korlátoltsága. Hogy amit eszménye parancsolt, kimondta: érdeme. Az ilyen tévedés lehetővé teszi az ellenmondást. A renesszánsz tévedése ez a középkorról s a tavaszé az őszről.

Egész másféle porlasztókamra az, amelybe Berzsenyi a szabadságharc után került. Az ország kidobta magából nemesebb felét s az okosabb elkezdett bölcs lenni. Ez a bölcsülés, a Kemények igazi izzó bölcseségétől a milleniumi hülyeségig — mint mindennek, ami a magyar dicsőség tartozéka, Berzsenyinek is megadta a magáét. Ha múzeumkerti szobrára szégyenletes összeg gyűlt is össze, az egyetemi előadásokban éppoly szép szobortalp jutott neki, mint királyainknak később a milleniumi emléken. Hogy is lehetett volna ezt a helyet tőle elvitatni, amikor Berzsenyi néhol már majdnem olyan szépen szólt, mint Vörösmarty, Vörösmarty viszont Petőfinek volt útcsinálója, míg Petőfi legnagyobb érdeme, akármit mondanak a túlzók, mégis csak a nagyérdemű Arany János, aki világ-félelmében és undorában a nemzeti klasszicizmus című vállalkozást hallgatólag cégjegyezte. Hogy Berzsenyi a latin nyomon járt? De ő tette a klasszicizmust magyarrá. Hogy Horácot utánozta? De mennyivel nagyobb volt a ledér Horatiusnál. Az egyetlen, aki Berzsenyit valamelyest érezhette, s Petőfi mellett valóban legnagyobb költőnknek tartotta, Zilahy, oroszlánkölyök korában meghalt s minden költőtől egy verset adó albumában még ő is a *Búcsú-*

zással mutatta be. Ellenlábasa, Gyulai Pál nem bontotta meg ilyen könnyelműen az értékrendet, de Berzsenyivel szemben ő is nagylelkű. A győzelmet vett népies klasszicizmusnak nincs szüksége már az Erdélyi türelmetlenségére. Gyulai megvédi Berzsenyit, meg Kölcsey s meg Erdélyi ellen. Körülbelül az a védelem ez, melyben az egyetem Berzsenyit azóta minden páratlan szemeszterben eltemette. Ha a niklai esztéta Kazinczyt külkritikusnak nevezte, mert csak a mű piperéivel bíbelődött, Gyulai kritikája egész más módon, értelmien volt külsőséges; a mű logikai tartalmát, a szabatos jelentést vizsgálgatta, az igazi emberi-esztétikai tartalom helyett. Kölcsey szerint Berzsenyi értelemtől üres kifejezésekre ragadtatja magát. Gyulai tárgyilagosan megállapítja az értelmüket. Erdélyi Horátius-másolást lát; Gyulai összerakja a kifogásolt verseket s felfedezi, hogy ahol Berzsenyi Horatius-sorral indít, ott a tartalom nem fedi végig a horatiusi verset. «Ki tudja méltán festeni a huszárt?» — kérdi Horatius után, de míg nála katonák, Horácnál szűzek harcolnak a továbbiakban. Még a Magyarokhoz sem fedi ilyesformán a horatiusi ódát, pedig annak maga Berzsenyi írta fölébe a kéziratban a delicta maiorum-ot. Nézeteit és jellemét a Horácé mellé állítva, még nagyobb különbséget talál. Horác nevető bölcs, Berzsenyi melankólikus lélek. Horác filozófiája sívár, világfias, a Berzsenyié áhítatos és emberséges. Ennek a tartalmi vizsgálgatásnak megvan az érdeme: vissza szedett Schillertől, Bürgertől néhány Berzsenyi verset, melyet egy-egy sor alapján egész felületesen ajándékoztak oda s kipucolta költőnket abból a tévhitből, hogy ő mást sem tett, csak idegenből másolga-

tott. Úgy sugározta ő vissza az antikot, mint Petőfi, Arany, Burns, Goethe a népköltészetet, s ha ezek nem voltak utánzók, nem volt Berzsenyi sem. Az egész bírálatban van valami végtelenül boldog és megható : látszik, hogy egy igazi magyar klasszikusra van szükség, mint a Várnak román, őrtornyos bástyára. Ezért mosdatja a szerecsent az Arany ék szivacsával. A kivívott eredetiséget azonban már nem ér rá megnézni s nem is tudja mit kezdjen vele. Ilyenünk is volt — mutatja önérzetesen a Horatiusnál nagyobb színeredeti nemzeti klasszikust, a Horácra nem hasonlító magyar Horácot.

Gyulai védelme, igaz, a litografált egyetemi előadások közt olvasható, de alig hiszem, hogy a stílusán kívül a gondolkozását is följebb srófolta volna nyomtatásban. Az utódai legalább nem igen tették. A filológus ide-oda szaladgált az életrajzban megadott körön : Schiller—Mathisson—Horác sorokat hozva s hasonlítva, mintha a hatás természete s az utánzás mérve ilyen gyermekes egybevetésekből kiokosodható volna. A legtöbbet Berzsenyiért még Abafi—Aignernek, a könyvárulás közben az irodalomba beleszerelmesedő kereskedőnek *Figyelője* tett, ahol egymás szomszédjában jelent meg Angyal Dávid komoly méltatása s a Toldyénál valamivel pontosabb s részletesebb életrajz, Körösy László műve. Hogy azokból az évekből mily nehéz lehetett Berzsenyit nemcsak dícsérni, de látni is, Angyal Dávid egy mondata festi legtalálóbban. «Ama dicsőségnek sugarai, melyek a Zalán költőjét övezik, visszfényöket vetik Berzsenyire s e fény teszi örök ragyogóvá költői dicsőségét» — mondja Angyal Dávid a költőről, aki őt több ív megírására ösztönözte. Berzsenyiben e kor nem volt képes többet látni egy Vörösmarty-elődnél. Beöthy sejtelmét, hogy

«költeményeinek beható vizsgálata az egyéniség oly erős vonásait fogja kideríteni, aminők klaszszicista költőnél egész meglepők» — valóságos próféciának kell tekintetnünk. De mért nem vállalkozott ő maga a kiderítésre? Alighanem, mert maga sem állt messze a közvéleménytől, mely a századfordulón «Berzsenyit minden nagysága mellett is inkább egy kihalt költői irány befejezőjének tartja s nem keresi benne újabb fejlődések kezdetét». Hogy ez mennyire így volt, semmi sem bizonyítja szebben, mint Váczy Jánosnak a millenium táján megjelent pályadíjnyertes Berzsenyikönyve, mely négyszáz oldalon dagasztja magasztalássá a meg nem értést és közönyt.

Csakhogy bármily szépen beledermedt is Berzsenyi a dicsőség kocsonyájába, az újabb fejlődés kezdete, igenis, ott lappangott benn s mihelyt nemcsak pályamunkákra s folyóirat bennékre volt a magyar irodalomnak szüksége, hanem magas sarkalásra, az élni akaróknak fel kellett őt fedezniük. Az Arany árnyékából kiszabaduló Nyugat, irodalmunknak két övében keresett elődöket: egyik az áldozatul esett közvetlen elődök, Vajda s Péterfy tájéka volt, a másik a távolibb mult: Csokonaitól Vörösmartyig. Minden nagyobb Nyugat írónak volt egy választott apja a tizenkilencedik század alkonyán s egy választott üke a reggelén. Ez a lobogtatott s részben táplálékul is felhasznált rokonság — a magyar hagyomány elhagyott mélyrétegeit tárta fel, különös eleven módon. A fiak magukért küzdöttek apáikban s a régi költők megint azok lettek, amik kezdetben voltak: nagy kultúrtörekvések jelképei. Berzsenyi ebben az ős keresésben két rendkívül elütő fiat kapott: Szabó Dezsőt és Füst Milánt.

Szabó Dezsőt a Berzsenyi fölött borongó ma-

gyar végzet fogta meg elsősorban. Katona, Kemény, Berzsenyi, Madách : e négy névben üti le a mély, fájdalmas magyar akkordot, mely Berzsenyi tanulmányán végigzeng. Ilyen sors másutt is előfordult, de egyedül mireánk jellemző. Magány, elhagyottság és elmaradtság mekkora atmoszféra nyomásai alatt élt ez a költő, ki mint egy ledobott angyal, minden erejét a nyelvbe kovácsolja belé, költészetté szépítve, nagyítva sivár életéből az örök emberit : szerelmet, dicsőséget, honfi gondot, halált. A vidéki tanársorban vívódó, erőszavas magyar nyelvét gyártó s kortársai egyéni-kultuszából az élet örök mozzanataira mutató Szabó Dezső egy százados maghéját feltörő Berzsenyit érzett magában, aki maholnap kitör s megkísérli, amiről melenkóliája mélyén, a rátermett Bersenyi álmodni sem tudhatott.

S egészen más ponton ilyen fölszabadult, status nascendi állapotba került Berzsenyit idézett fel Füst Milán is, klasszikus álmokkal lázadó soraiban, amikor a magyar szabad verset megteremtette. A Nyugat nagy lírai forradalmában Ady és ő a jambus-törők. Adyból a szó szoros értelmében tagbaszakadtabb ritmus-ösztön dobja ki szabálytalanul hatalmas strófáit, Füstben a modern idegesség s az antik versemlék keresztezik egymást — magasan húzó s mégis nyugtalan «tik»-ben összeránduló versekben. Füst élvezni tudta, s merte a szabad periódusok röptét s a lebegő szótagok szárnycsapásait, de a klasszikus verset megkötött formáiban iskolásnak érezve, e szabadságot és lebegést egy látszólag kötetlen nyelvből próbálta a ritmusteremtő érzék állandó, kínos éberségével előcsalni. Akármi az eredménye e kísérletnek, a század lírájában alighanem ez a legnemesebb. A magyar líra sosem mondhat le

azokról a magaslatokról, melyeket Berzsenyiben elért, s ha a maga szintjéről kiindulva vissza-vissza bukik, az nem egy ember tragikuma, hanem egy emberben az egész líráé.

Hogy Füst mennyire nem volt méltatlan erre a kísérletre, versei nagy hatásán kívül, 1920-ban, a Nyugatban megjelent Berzsenyi-tanulmánya is bizonyítja. Különösen az első fele, a legszebb s legárnyalatosabb méltatás, amit erről a «gyengélkedő lélekről, de férfias szellemről s tiszta és igaz emberről írtak. «Indulatos szívének nagy jóakarata, elhagyottságának sóvárgása, igazságkeresése, rajongó szép óráinak emléke s zárkózott nagy nemessége» nemcsak észrevett vonások, de az évtizedes együttélésből származó belső programm, amint a magát alávető szeretet rajongó hozzáértésére vall a gyönyörűn túlzó hasonlat is: a gőgös hideg bércekre kell gondolnod, ahol az elemek minden moccanása fergeteggé nő.

A hivatalos irodalmárok rosszhiszeműségére vall, hogy Berzsenyi bibliográfiáikból épp Szabó Dezső és a Füst Milán tanulmányát hagyják ki, s a huszadik századi Berzsenyi felfedezés minden érdemét Horváth János nevére könyvelik, aki később elhangzott székfoglalójában csak azt kodifikálta tudományosan, ami e két Berzsenyi-szerelmes körül a Nyugaton átesett közízlésben úgyis végbement. Ugy gondolom, Horváth János nem szorul ilyen ajándékokra. Amit ő a klasszikus költő romantikus lényéről s a klasszikus mérték nyelvfelszabadító erejéről elmond, az a két ember Berzsenyi élményében mélyen bennül s csak a megfelelő nomenklaturára kellett átjátszani. Miért tagadjuk ki hát az érdemet nemcsak súlyos könyveinkből, de még a legújabban megjelent Berzsenyi kiadványból is?

A háború után föllépett nemzedék ezt a hatóerővé vált Berzsenyit már örökségül kapta. Az iskolában a nemzeti klasszicizmus Berzsenyijét tanították neki, a kortárs irodalomban szétlekintve: az elevent látta. A különbség (többek közt) a niklai bölcsből is Nyugat-agitátort csinált. Berzsenyi a nemzedék mindkét ágában — költőkben s tanulmányírókban — egyaránt erős nyomot hagyott. Fiatal költőink szabad versei közt egész elvétve találunk olyan igazi hiteles szabad verset, amilyet Kosztolányi adott a *Mezítelenűlben*. Sárközi, Bányai Kornél, Illyés Gyula mindnyájan a «héjázást» próbálják méretlen lábakon. Bevallása szerint még Szabó Lőrinc is görög kórusokra gondolt pénz-verseiben. Illyés egy-két korai versében (Látod, hogy gőzölög...) a Berzsenyi emlék különösen erős és megejtő. Sokfelé nyúló, hajlékony tehetségét elemezve, Petőfi és Erdélyi József mellett már első bírálatomban Berzsenyit írtam csillagul a feje fölé. A tanulmányíróknak is kedvencük Berzsenyi: Halász Gábor vele indul, Szerb egyik leggondosabb tanulmányát őrá szenteli, Bartha János mély tanári áhítattal értekezik róla. S e nemzedékben a Berzsenyi-kultusz lassan mégis elakad s elsekélyesül. A szétszakadás falukutatókra és urbánusokra nem kedvez Berzsenyinek, aki minden parasztságtól s minden sznobságtól használhatatlanul messze van — fönn. Sárközi előbb katholizál, aztán költőből regényíró lesz, ma népjogokért küzdő folyóiratot szerkeszt, Bányay meghal s Illyésnél a berzsenyies lendület a vers szárnycsontjaiba húzódik s a hagyományos jambust nemesíti meg. Az «urbanusok» pedig a Nyugat magunkkal azonosító tisztelete után Berzsenyit megint csak egy igen szép, idegen állatként kezelik, akár Kölcseyék

korában a jobbindulatú finnyások. A legjobb példa Szerb Antal, aki igen sok fínom észrevételét végül is két paradoxonban csiszolja : az egyik szerint Berzsenyire nem az igazi Horatius csak a Mathisson preromantikus Horáca hatott, a másik szerint minden ihlet, a Berzsenyié is, racionális elmeműködés eredménye. A költők föladják Berzsenyi egét, a tanulmányírókat pedig tulajdon rábámulásuk feszélyezi. Az egyetlen értekezés, mely Berzsenyit a görög szépség tragikus Ikarosát, valóban új oldaláról mutatta be, a fiatal Kerényi dolgozata sosem jelent meg. Az Akadémia, ahol beakarták mutatni, mint már címében is illetlent, (Az ismeretlen Berzsenyi) utasította vissza, s nagy szempontjait s néhány eredményét (bár kissé késve jutottam hozzá) ez a könyv értékesítette.

Ha befejezésül arról a viszonyról is írhatok, melynek ez a könyv gyenge emléke, Szabó Dezső 1916-ban megjelent tanulmányával s gyermekkori verseimmel kell kezdenem. Egy író, akit igazán csak az Egész tudott érdekelni, nehezen jut oda, hogy egyetlen írónak egy teljes könyvet szenteljen. Csakhogy a Berzsenyi név, (mint az archeologusnak Trója nem egyetlen, egyszeri várost, hanem egymásra épült városokban az egész történelmet) — nekem egy lelkem történetét tevő, réteges élménysort jelent. A nélkül, hogy Füst kísérletét, szerencsétlenségemre, ismertem volna, mint gyermeket, engem is az új magyar lírának nagy alkimista álma ragadt el ; klasszikus verset igézni ki egy félszabad versből. Később korom s a Ferenc-kor mély hasonlósága tűnt fel : mindenik egy forradalom árnyékában állt, a hatalom mindenikben szemben fordult a gondolkozással s a társadalmi korhadás, mint bonthatatlan szentség védetett. E korban az én lelki állapotom, minden harcos-

sága ellenére is közelebb állt a Berzsenyiéhez, mint a Ferenc-korba átélt jozefinisták vagy rájuk emlékeztető marxista kortársaim állapotához. A nihilista gúny vagy forradalmi keretfeszegetés helyett én is azokat a nedvbő mélységeket kerestem gyökereimmel, melyek ilyen álló korokban is elérhetők. Így lettek közös isteneink a Virtus és a Görögség; amint szocializmusom s reformom is kétségkívül közelebb áll a Berzsenyi szelleméhez, mint Széchenyiéhez. Mint irodalmár és író, Kazinczy s Berzsenyi közt lengtem, az előbbitől az utóbbi álláspontja felé. Ifjan tulajdonkép a literátor-szellem ellen lettem literátor. E természetem ellen való, de szükségesnek érzett szerep rokkantott s rontott is meg egyben-másban, míg (a Kazinczy-kultusz öngyilkos elindítója) a morc niklai álláspontig jutottam, mely szellemi életünk százados szennyéért az irodalomár-szellem ránk burjánzását okolja. A könyvemre fordított esztendő legnagyobb eredménye végül, hogy Berzsenyit nemcsak nagy költőnek, de nagy tanítónak is látom. Ő, Széchenyi s Petőfi azok, akik három következetes s egymást inkább kiegészítő, mint elromboló megoldást mutattak nemzetünknek. Berzsenyi képlete köztük a legelrejtettebb, a legnehezebben megközelíthető, de a legmagasabb s legáltalánosabb. Őt mint eleven tanítót iktatni be, olyasféle szolgálatot kíván, amilyennel Szekfű szegődött Széchenyihez. Könyvem ezt a szolgálatot csak igen kis részben végezhette el, hisz az utolsó s nem legkisebb kapocs a szerző és hőse közt épp az, hogy a hazai gondok közt nyügölődve, ő is akkor jutott fel a hozzá méltó lehetőség kilátóhelyére, amikor késő már.

(1937 május.)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 230/1937 N. SZ.

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

ÚJ SOROZAT

BENEDEK MARCELL: Irodalomesztétika
JOÓ TIBOR: Bevezetés a szellemtörténetbe
NÉMETH LÁSZLÓ: Magyarság és Európa
PUKÁNSZKY BÉLA: A modern osztrák irodalom
SZABOLCSI BENCE: Bevezetés a zenetörténetbe
GYERGYAI ALBERT: A mai francia regény
CS. SZABÓ LÁSZLÓ: Levelek a számüzetésből
HALÁSZ GÁBOR: Az értelem keresése
REMÉNYI JÓZSEF: Amerikai írók
BÁRÓ VILLANI LAJOS: A renaissance úttörői
NÉMETH LÁSZLÓ: Berzsenyi

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA